

**De gemeente Hillegom, haar joodse
inwoners, de aankoop van villa Hofzicht en
de anti-joodse maatregelen
1940-1947**

Maarten-Jan Vos

Historisch onderzoek & meer

Inhoud

Inleiding en onderzoeksvragen	4
Onderzoeksvragen.....	5
Deel 1. Historische inleiding	7
Het bezettingsbestuur in Nederland	7
Burgemeesters in oorlogstijd	8
Anti-joodse maatregelen.....	10
Deel 2. Onderzoek	12
1 Vastgoed: inleiding	12
1.1.1 Roof van joods vastgoed in Nederland.....	12
1.1.2 Rechtsherstel over vastgoed	14
1.1.3 Minnelijke schikkingen	17
1.1.4 Kenmerkende aspecten van het rechtsherstel	18
1.1.5 Beheer van niet verkochte percelen	18
1.2.1 Joods vastgoed in Hillegom	19
1.2.2 Hoofdstraat 113, villa Hofzicht.....	20
1.2.3 Rechtsherstel Hoofdstraat 113.....	22
1.2.4 Terugvordering koopsom Hoofdstraat 113	24
1.2.5 Weeresteinstraat 129.....	25
1.2.6 Weeresteinstraat 187/131/183, villa Weerestein.....	26
1.2.7 Landbouwgronden	27
2 Anti-joodse maatregelen: inleiding	29
2.1 Registratie.....	29
2.2 De registratie van joodse inwoners van Hillegom.....	30
2.3 Verbodsbordjes	31
3.1 Gemeentepolitie: inleiding.....	32
3.1.1 Politieverzet.....	33
3.1.2 Gemeentepolitie in Hillegom	34
3.1.3 Zuivering	35
3.2 Roerende goederen: inleiding	37
3.2.1 Leeghalen van joodse woningen in Hillegom	37
3.2.2 Financiën.	38
3.2.3 Fietsen en radio's	39
4 Roof van joodse bedrijven: inleiding	40

4.1 De NV Hillegomse Bloembollenkwekerij en Handel voorheen F. Rijnveld en zonen	41
Deel 3. Afronding en conclusie.....	42
Inleiding: rechtsherstel.....	42
Rechtsherstel over joods vastgoedbezit in Hillegom	43
Anti-joodse maatregelen.....	43
Onderzoeksvragen en conclusie.....	44
Met dank aan.....	45
Afkortingen.....	45
Literatuur	46
Archieven.....	49

Inleiding en onderzoeksvragen

Er is sinds 2020 veel aandacht geweest voor de roof van joods vastgoed tijdens de Tweede Wereldoorlog. In uitzendingen van Pointer/Monitor en op internetplatform Follow the Money werd de aandacht gevestigd op panden in Eindhoven, Winterswijk, Den Helder, Leiden en Oldenzaal waarvan de geschiedenis van roof en rechtsherstel niet duidelijk is.

Aanleiding van de uitzendingen was de digitalisering van de *Verkaufsbücher*, de schriften met lijsten van verkocht joods vastgoed aan oorlogskopers. Meer dan 7.000 transacties in die *Verkaufsbücher* getuigen van de verkoop van joods onroerend goed, buiten de joodse eigenaren om en zonder dat ze een cent van de verkoopsom zagen. Vanaf september 1941 moesten alle joodse huisbezitters hun eigendom in beheer geven bij de *Niederländische Grundstücksverwaltung*, de Duitse rooforganisatie die de percelen verkocht. Na de oorlog moesten de joodse eigenaren of hun nabestaanden rechtsherstel aanvragen over het geroofde vastgoed. Hoe is dat rechtsherstel verlopen en is er daarmee werkelijk ‘recht’ gedaan, in morele en financiële zin? Dat is de vraag waar het steeds om gaat.

De geschiedenis van het rechtsherstel zelf is er inmiddels een van meer dan 75 jaar. Volgens historicus Raymund Schütz bevinden we ons nu in de derde ronde van rechtsherstel, nadat er twee eerdere rondes te onderscheiden waren. De eerste ronde was vlak na de oorlog. De Nederlandse regering had in Londen het rechtsherstel voorbereid met een aantal wetsbesluiten en vanaf 1944 werden deze in de praktijk gebracht. Er werd teruggave geregeld van uiteenlopende geroofde goederen en tegoeden zoals verzekeringen, effecten, kunst en waardevolle objecten, geld, vastgoed, bedrijven etc. Het rechtsherstel duurde tot diep in de jaren ‘50 en was voor de getroffen en vaak een moeizaam en lang proces.

De tweede ronde begon halverwege de jaren ‘90 en eindigde na onderhandelingen met vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap met de *Maror gelden* in 2000: een bedrag van 347 miljoen euro van het Rijk, verzekeraars, banken en de effectenbeurs om de tekortkomingen in het naoorlogse rechtsherstel te compenseren. Dit bedrag was gebaseerd op het onderzoek van diverse commissies, zoals de Commissie Van Kemenade. De onderzoeken hadden uitgewezen dat het naoorlogse rechtsherstel weliswaar correct was uitgevoerd maar ook tekortkomingen had gekend. Die tekortkomingen werden omschreven met de termen *formalisme, bureaucratie en kilte*. Met de *Maror gelden* zou volgens de overheid finaal recht gedaan zijn¹.

Totdat in 2013 bij opschoning van documenten in het gemeentearchief van Amsterdam bleek dat de Gemeente Amsterdam na de oorlog nog erfpachtcanon had geïnd van joden over de oorlogsjaren en zelfs boetes had geheven en deels had geïnd. Na onderzoek besloot de burgemeester van Amsterdam dat er een bedrag van 10 miljoen euro tegenover dit onrecht moest staan voor de joodse gemeenschap en dat is ook ter beschikking gesteld. Hiermee maakte burgemeester Van der Laan in feite een begin met een nieuwe, derde, ronde van rechtsherstel, die vooral kijkt naar de betrokkenheid en het handelen van de gemeente bij de ontrecting van joodse inwoners. Vervolgens werd in 2016 door Robin te Slaa een casus in Den Haag beschreven waarin de joodse huiseigenaar

¹ Dusarduijn, Sonja, Frans Fox en Wim van Meurs (reds.), *In bewaring. Het Nederlands Beheersinstituut en de bezittingen van daders en slachtoffers 1945-1967* (Hilversum: Verloren 2025), p. 133-135.

David Simons in 1945 werd aangeslagen voor achterstallige erfpachtcanon. Ook werd er in Den Haag achterstallige straatbelasting geïnd. Daarom besloot de gemeente Den Haag om een bedrag ter beschikking te stellen (2,6 miljoen euro), net als daarna Utrecht. In 2019 kwam er een verzoek van het Centraal Joods Overleg aan alle gemeenten met een (voormalige) joodse gemeenschap om zo'n onderzoek te doen.

Daarnaast gaf de genoemde digitalisering van de *Verkaufsbücher* een impuls aan nieuw onderzoek op gemeentelijk niveau. Uit onderzoek in Amsterdam bleek bijvoorbeeld ook dat de gemeente Amsterdam veel joods vastgoed had aangekocht in de oorlog. Per mei 2026 doen 176 gemeenten onderzoek, waarvan er 153 zijn afgerond ².

Onderzoeksvragen

Terug naar het vastgoed: in de *Verkaufsbücher* staan twee panden in de gemeente Hillegom. De gemeente heeft opdracht gegeven om de roof en rechtsherstel van die panden te onderzoeken, omdat bekend is dat een van die panden door de gemeente is gekocht. Het gaat daarbij om vragen als: wat is er met het joodse vastgoed gebeurd en zijn de verkopen na de oorlog teruggedraaid? Kortom: heeft er rechtsherstel plaatsgevonden? En welke huizen/percelen waren allemaal nog meer joods eigendom aan het begin van de oorlog?

Daarnaast wordt in dit onderzoek breder gekeken naar de rol van de gemeente bij de Jodenvervolging. Welke anti-joodse maatregelen heeft de gemeente moeten uitvoeren? Deed ze dat en hoe? Hierin wordt ook de inzet van de lokale politie meegenomen.

De onderzoeksvragen zijn:

- Vastgoed. Welke huizen/percelen waren allemaal joods eigendom aan het begin van de oorlog? Is dat vastgoed in de oorlog verkocht en zijn de verkopen na de oorlog teruggedraaid? En hoe was de gemeente betrokken en hoe stelde zij zich op?
- Werkten de gemeente en de gemeentepolitie verder nog mee aan anti-joodse maatregelen? En zo ja, hoe?

² Schütz, Raymund, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel (1954-2017)'. In: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 20e jrg. (2018) aflevering 1, p. 118-141. Vgl. Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (rapportage, december 2021), p. 4-6. In Leeuwarden is inmiddels ook aangetoond dat een aantal joodse huiseigenaren na de oorlog straatbelasting betaalde over oorlogsjaren dat hun pand niet door hen gebruikt kon worden, zie: *Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de hervreemding door rechtsherstel van onroerende goederen van joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande gedurende het tijdvak 1941-1957* (Rapportage Historisch Centrum Leeuwarden, 2021), p. 26-28; Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is'. *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017), p. 149-185. Vgl. <https://pointer.kro-ncrv.nl/alle-103-gemeenten-met-grootschalige-joodse-vastgoedroof-doen-onderzoek>, geraadpleegd op 4 mei 2026.

Dit rapport bestaat uit drie delen. In het eerste deel ga ik in op de geschiedenis van de Jodenvervolging en vooral die anti-joodse maatregelen waarbij gemeenten een rol speelden. Deel 2 is de kern van het rapport en het eigenlijke onderzoek. Hier ligt de focus op de roof van joods vastgoed in de gemeente Hillegom en het rechtsherstel na de oorlog, voorafgegaan door een inleiding op basis van literatuur. Daarnaast sta ik stil bij een aantal anti-joodse maatregelen als de registratie van joden en de roof van roerende zaken als meubels, fietsen en radio's. Het is systematisch opgezet: elke paragraaf behandelt een bepaalde anti-joodse maatregel of inzet, te beginnen met het vastgoed. Dit rapport is daarmee thematisch van opzet en niet chronologisch. Het derde deel is de conclusie.

Deel 1. Historische inleiding

Het bezettingsbestuur in Nederland

Met de bezetting van ons land viel Nederland onder het naziregime. Nederland kreeg een burgerlijk bestuur onder Rijkscommissaris Seyss-Inquart. Het relatief zwakke burgerlijk bestuur liet meer speelruimte voor de vervolgingsinstanties als de *Sicherheitsdienst* (SD) en de *Sicherheitspolizei* (Sipo) onder leiding van Hanns Rauter en Wilhelm Harster. SD en Sipo hadden in Nederland meer macht dan in België en Frankrijk en dat is een van de vaak genoemde redenen dat de Jodenvervolging in ons land zo succesvol was vanuit nazi-perspectief. Rauter was een van de vier commissarissen-generaal en tegelijk *höhere SS- und Polizeiführer*, verantwoordelijk voor veiligheid en politie. Harster was zijn direct ondergeschikte en was *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*. Zij zouden in de loop van de oorlog het initiatief op het gebied van de Jodenvervolging naar zich toe trekken.

Dat met de nazi-heerschappij in Nederland een antisemitisch regime aan de macht was gekomen, was al duidelijk door de gebeurtenissen in Duitsland in de jaren '30. Daar waren joden massaal ontrecht, getreiterd en tot tweederangsburger gemaakt. De Neurenberger wetten en de Novemberpogrom waren maar twee van een hele reeks dieptepunten op dit gebied. Voordat de oorlog uitbrak, had de helft van de Duitse joden het land verlaten. Van die vluchtelingen zouden er ongeveer 33.000 in Nederland terechtkomen, waarvan er 20.000 bij de Duitse inval nog in Nederland waren³.

Met het instellen van een burgerlijk bestuur in Nederland, het zogenaamde *Reichskommissariat*, werden de Nederlandse ambtenaren niet buiten spel gezet. Seyss-Inquart liet namelijk het Nederlandse bestuursapparaat voortbestaan in de hoop dat het zich langzaam zou laten omvormen tot een nationaalsocialistisch landsbestuur. Seyss-Inquart en de vier commissarissen-generaal traden in de plaats van regering en parlement. Verder bleef het landelijk bestuursapparaat intact. Ambtenaren bleven veelal op hun post, al nam een deel ook ontslag. De secretarissen-generaal van de ministeries bleven in functie en waren als hoogste ambtenaren deel van het civiele bezettingsbestuur. Volgens Romijn met de intentie om zo de Nederlandse belangen te kunnen blijven behartigen en de bezetter uit het overheidsbestuur te weren⁴.

Gemeenteambtenaren en lokale politiebeamten bleven ook op hun posten. In heel het land zouden zij een rol spelen bij de Jodenvervolging, vooral bij registratie en inperking van de bewegingsvrijheid van joden zoals het plaatsen van verbodsborden⁵. En dat terwijl *Aanwijzingen in geval van een vijandelijke inval* uit 1937, een instructie van de regering gebaseerd op het Landoorlogreglement van 1907, stelde dat ambtenaren moesten aftreden als hun aanblijven niet meer in het belang was van de bevolking. Ook het commentaar op die *Aanwijzingen* van Lodewijk H.N. Bosch ridder van Rosenthal, voormalig Commissaris van de Koningin in Utrecht, uit 1943 bevestigde dat en verbood ambtenaren heel duidelijk om mee te werken aan de Jodenvervolging. Volgens historicus Rob Bakker

³ Moore, Bob, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), p. 46. Vgl. Katja Happe, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (Amsterdam/Antwerpen, 2018), p. 34. Zij noemt 50.000 vluchtelingen waarvan er 20.000 in Nederland bleven.

⁴ Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006), p. 116-122.

⁵ Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 443- 447.

kozen de ambtenaren en secretaris-generaal Karel Johannes Frederiks van Binnenlandse Zaken voor continuïteit van bestuur. Tegenwerking van de Duitse eisen zou chaos met zich meegebracht hebben. Ook Romijn constateert dat het in stand houden van het binnenlands bestuur prioriteit had. Opstappen van ambtenaren of burgemeesters zou die strategie doorkruisen⁶.

Burgemeesters in oorlogstijd

Burgemeesters bleven op hun post en in de loop van de oorlog werd een groot aantal van hen ontslagen en vervangen door meer nazi-getrouwe bestuurders, waaronder NSB-leden. Met de introductie van het zogenaamde leidersbeginsel (eenhoofdig gezag) in september 1941, waarmee de gemeenteraden buiten spel werden gezet, kwamen de burgemeesters direct onder de Commissaris van de Provincie te ressorteren en daarmee onder Rijkscommissaris Seyss-Inquart. Met deze Verordening 152/1941 van 1 september 1941 werden de gemeenteraden, gemeentelijke commissies en de colleges opgeheven. De burgemeester ging die taken waarnemen en de wethouders werden adviseurs. Vanaf dit moment ging de bezetter steeds meer burgemeesters ontslaan en NSB-burgemeesters benoemen. Eind 1943 waren er 238 NSB-burgemeesters in functie.

Tegelijkertijd werd de burgemeester meer een uitvoerder en boodschapper van het beleid van de Commissaris van de Provincie en daarmee van Seyss-Inquart. Dat gold ook voor het provinciaal bestuur. De Provinciale Staten hielden op te bestaan en de Gedeputeerde Staten werden nu 'bestuursraad' genoemd. Zo leek het lokale én provinciale bestuur op het landelijke bestuur: er waren geen vertegenwoordigende lichamen meer, maar het bestuursapparaat bleef verder bestaan en werd gecentraliseerd. De macht van de burgemeesters werd door deze maatregelen groter, maar dat had geen invloed op de Jodenvervolging: Peter Tammes constateerde in 2000 dat de overlevingskans van joden in gemeenten met een nationaalsocialistische burgemeester niet significant lager was dan in gemeenten zonder een NSB-burgemeester⁷.

Van de 1.050 burgemeesters werd tijdens de bezetting ongeveer de helft ontslagen, omdat ze niet meewerkten met allerlei Duitse maatregelen en zich dus anti-Duits gedroegen. Daarbij moet gezegd worden dat weinig burgemeesters medewerking aan de anti-joodse maatregelen weigerden. Dat gold ook voor Hillegom, waar maar heel weinig joden woonden. Burgemeesters waren onvoorbereid op omgaan met zulke uitzonderlijke en onvoorziene verordeningen als de anti-joodse maatregelen. Burgemeesters moesten ondanks de *Aanwijzingen* steeds opnieuw zelf bepalen hoe ze zich opstelden ten aanzien van de eisen van de bezetter. Meewerken, tegenwerken, weigeren, of schipperen, maar wel de relatie met de bezetter goed houden? Dat waren geen makkelijke vragen waarop ook geen pasklare antwoorden waren. Bovendien was de Jodenvervolging veel minder

⁶ Bakker, Rob, *Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie* (Tweede druk: Nobel boeken 2023), p. 54-55, 443-444, 452-453. Vgl. Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 453-454. Vgl. Griffioen, Pim en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam: Boom 2011), p. 547.

⁷ Tammes, Peter, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden', in: Henk Flap en Marnix Croes (reds.), *Wat toeval leek te zijn maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), p. 69-95. Er waren 1050 gemeenten en burgemeesters in mei 1941. Vgl. Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 289-293. Vgl. Scherpenisse, Susan, Ingrid van der Vlis, Jan Julia Zurné, Anne Petterson en Wim van Meurs (reds.), *Nederlandse bestuurders tijdens de Tweede Wereldoorlog. Trouw aan volk, vijand en vaderland* (Zwolle: WBOOKS 2025), p. 82-83, p. 122.

aanwezig in het maatschappelijk bewustzijn, ook in dat van gemeentebestuurders, dan nu. Daar komt nog bij dat volgens historicus Jeroen Kemperman de grote steden weinig contact met elkaar lijken te hebben gehad tijdens de oorlog. Ze waren echt op zichzelf aangewezen met het oog op de Duitse eisen⁸.

In het laatste jaar werden burgemeesters ontslagen omdat ze niet meewerkten aan het leveren van mannen voor de *Arbeitseinsatz* of voor het aanleggen van verdedigingswerken in Nederland⁹. Volgens het onderzoeksteam van de Radboud Universiteit, dat veruit de meeste gemeentelijke onderzoeken uitvoerde en over veel vergelijkingsmateriaal beschikt, werden burgemeesters na de oorlog per definitie geschorst als zij (lang) aangebleven waren. Er volgde dan onderzoek door een lokale zuiveringscommissie. Daarna konden zij weer aan de slag, tenminste als ze 'zuiver' verklaard werden. In Hillegom zijn echter geen sporen te vinden van zo'n onderzoek naar de burgemeester, die tot 1945 aanbleef. Ik vond geen stukken van zo'n lokale zuiveringscommissie. En ook in Soest bijvoorbeeld, waar ik burgemeester Des Tombe onderzocht en waar wel een zuiveringscommissie was, zag ik geen bewijs dat de burgemeester geschorst en onderzocht was. Daar was de burgemeester tot 1944 aangebleven en wegens de *Arbeitseinsatz* opgestapt. Dus kennelijk was zo'n schorsing toch niet overal het geval¹⁰.

De Hillegomse burgemeester tijdens de oorlog was sinds 1937 jonkheer Otto Frans Antoine Hubert van Nispen tot Pannerden (1907-1992). Ook hij was een burgemeester die lang aanbleef en die in 1943 protesteerde tegen de *Arbeitseinsatz*, speciaal waar het zijn gemeenteambtenaren betrof. Hij dreigde toen met ontslag. Hij voegde in 1945 de daad bij het woord, want toen dook hij onder, naar eigen zeggen wegens de verwijdering van het bevolkingsregister door het verzet. Het boek van Thea de Roos noemt zijn weigering om aanplakbiljetten op te hangen voor aanmelding voor de *Arbeitseinsatz*, als aanleiding om onder te duiken. Hoe dan ook, hij werd per 24 februari 1945 ontslagen door commissaris-generaal Wimmer. Na de oorlog keerde hij terug als burgemeester en kreeg hij rechtsherstel. Dat betekent dat hij zijn salaris over de onderduikperiode -5 januari tot 5 mei 1945- terugkreeg. Ook werd hij zuiver verklaard. Hij bleef aan tot 1964¹¹.

Een tweede belangrijke ambtenaar was gemeentesecretaris Johannes Hendrikus Peek. Peek en Van Nispen noem ik hier met name omdat zij de correspondentie over de aankoop van Hoofdstraat 113 voerden, maar bijvoorbeeld ook over de registratie van joodse inwoners. Zij waren dus op papier het

⁸ Charlotte Dommerholt MA, Lieke Speerstra MA, Prof. dr. Wim van Meurs en Dr. Jan Julia Zurné, *Joodse burgers in Edam-Volendam: bejegening, ontrecting en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Edam-Volendam* (Nijmegen, maart 2025), p. 58-59. Vgl. Scherpenisse, Susan, e.a., *Nederlandse bestuurders tijdens de Tweede Wereldoorlog*, p. 11. Vgl. Kemperman, Jeroen, *Een kwestie van uitvoering. De gemeente Amsterdam onder Duitse bezetting* (Querido: Amsterdam/Antwerpen, 2025), p. 10.

⁹ Charlotte Dommerholt e.a., *Joodse burgers in Edam-Volendam*, p. 60-61. Vgl. Scherpenisse, Susan, e.a., *Nederlandse bestuurders tijdens de Tweede Wereldoorlog*, p. 42.

¹⁰ Vgl. Maarten-Jan Vos, *De gemeente Soest en haar joodse inwoners 1941-1950* (rapportage in opdracht van de gemeente, februari 1925), p. 11, 48. Vgl. Charlotte Dommerholt e.a., *Joodse burgers in Edam-Volendam*, p. 45, 60-61.

¹¹ Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegangsnummer 0844, Gemeentebestuur van Hillegom (1928-1990), inv. nr. 1867, Personeelsdossier betreffende Jhr. Dr. O.F.A.H. van Nispen tot Pannerden, burgemeester, 1937-1964; Nationaal Archief, Den Haag, Kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, nummer toegang 3.02.42, inventarisnummer 742, O.F.A.H. van Nispen; Frans Out (m.m.v. Marca Bultink), *Hillegom '40-'45* (Hillegom: Boekhandel Stevens 1987, heruitgave 2022), p. 23. Vgl. Thea de Roos-van Rooden, *Een burgemeester van stand. Otto van Nispen & Hillegom* (Stichting Vrienden van Oud Hillegom 2005), p. 34-35.

meest betrokken bij de anti-joodse maatregelen in Hillegom. Peek was sinds 1932 gemeentesecretaris en bleef dit tot zijn overlijden in 1951¹².

Volgens een onderzoek van rechercheur De Jonge van het Centraal Orgaan op de Zuivering van het Overheidspersoneel volgde er na de onderduik van Van Nispen nog een waarnemend NSB-burgemeester: Josef Nicolaas Klein (13 januari 1915). Hij werd met de bevrijding ontslagen¹³.

Anti-joodse maatregelen

Vanaf juni 1940 volgden in Nederland de anti-joodse maatregelen elkaar eerst aarzelend, maar vanaf 1941 in een hoog tempo op. Aan de vooravond van de deportaties, juli 1942, waren de joden volledig ontrecht, waren ze bijna al hun bezittingen kwijt, mochten ze op veel openbare plekken niet meer komen, moesten ze op bepaalde tijden boodschappen doen, mochten ze geen vervoermiddelen meer bezitten en moesten ze de ster dragen.

Veel, maar zeker niet alle, anti-joodse maatregelen werden afgekondigd in zogenaamde verordeningen (VO) of decreten. Dat betekende niet dat het om formele wetgeving ging zoals die in Nederland tot dan toe bestond. De Nederlandse rechtsstaat had opgehouden te bestaan en de nieuwe machthebbers handelden of verordonneerden naar eigen goeddunken. Het *Führererlass* van 18 mei 1940, waarmee Hitler de positie en macht van Seyss-Inquart formeel had vastgelegd, maakte dat de verordeningen de kracht van een wet hadden. Aan de verordeningen lag logischerwijs geen democratisch besluitvormingsproces ten grondslag en de rechters moesten de verordeningen uitvoeren¹⁴.

Tot de eerste anti-joodse maatregelen behoorden de ariërverklaring en het ontslag van joodse ambtenaren vanaf november 1940. In januari 1941 volgde de registratie van joodse Nederlanders (VO 6/1941). Die registratie werd door de gemeenten gedaan. Ook verstrekten gemeenten administratieve informatie over joodse inwoners aan de bezetter. Een andere vroege maatregel ging over de registratie en de roof van joodse bedrijven. VO 189/1940 bepaalde dat alle joodse bedrijven zich moesten laten registreren bij een Duitse instantie, de *Wirtschaftsprüfstelle* (WPS). Het decreet was de eerste verordening die vastlegde wie joods was en wie niet.

Op 12 maart 1941 volgde VO 48/1941. Dit besluit bepaalde dat joodse bedrijven onder toezicht konden worden gesteld van een bewindvoerder of beheerder. Deze heette in het Duits een *Verwalter* of *Treuhänder*. Een andere grote stap in de ontrechting van joden waren de Liro-verordeningen, die joden verplichtten gelden en waardevolle spullen in te leveren (VO 148/1941 en VO 58/1942). De Liro was een door de Duitsers opgerichte roofofbank waar joden verplicht hun geld moesten parkeren. Daarmee was het geen echte bank maar een verzameldepot voor geroofd joods geld en waardevolle spullen. De naam was een afkorting van Lippmann, Rosenthal & Co. Dat was wel

¹² ELO, toegangsnummer 0844, Gemeentebestuur van Hillegom (1928-1990), inv. nr. 1148, Stukken betreffende de uitvaart van gemeentesecretaris J.H. Peek. Met de voordracht voor zijn benoeming, 1932, 1951.

¹³ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Zuivering van Ambtenaren en de Nederlandse Orden, nummer toegang 2.04.67, inventarisnummer 15048, Klein, J.N.; Functie: Burgemeester te Hillegom, onderzoeksverslag rechercheur de Jonge (handgeschreven), d.d. 20 november 1946.

¹⁴ Isabel J. Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999; proefschrift UvA), p. 81-82.

een echte, joodse, bank maar deze Liro aan de Sarphatistraat in Amsterdam had daar niets mee te maken¹⁵.

In augustus 1941 bepaalde de bezetter dat joodse leerlingen met ingang van het nieuwe schooljaar naar aparte scholen moesten gaan. Het was aan de gemeenten om dit onderwijs in te richten, de ouders in kennis te stellen en de scholen voorlopig te financieren.

Vanaf 15 september 1941 verschenen overal bordjes met de tekst 'Voor joden verboden' in parken, cafés, schouwburgen en andere openbare plekken op basis van een *Anordnung* van Rauter. De *Anordnung* behelsde ook een verhuisverbod voor joden. Voor de zomer waren joden al geweerd uit zwembaden en uit hotels/pensions en openbare gelegenheden in badplaatsen¹⁶.

De roof van joods vastgoed speelde ook vanaf de zomer van 1941. Het gaat om VO 154/1941 over de aangifte van joods vastgoed en VO 102/1941 over de gedwongen verkoop van joodse landbouwgronden¹⁷. Verordening 154 bepaalde dat alle joodse huizenbezitters hun vastgoed moesten aangeven bij een nieuwe Duitse instantie: de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV). Het doel was om het vastgoed te verkopen aan niet-joden. Ook voor landbouwgronden was een dergelijke verordening uitgevaardigd op 27 mei 1941.

Een hele belangrijke cesuur was natuurlijk het begin van de deportaties in juli 1942. Daarmee begon de fysieke verwijdering van joden uit Nederland en de grootschalige moord op de Nederlandse joden. De moord op de Europese joden was al eerder in gang gezet. Vanaf toen gingen joden onderduiken. Bij de deportaties werd politie ingezet. Het is uit de grote steden bekend dat politie oproepingen afleverde, joden van huis ophaalde, en ingezet werd bij razzia's. Dat werd soms door de gemeentepolitie gedaan en die viel in de kleinere gemeenten direct onder de burgemeester, al werd de zeggenschap van burgemeesters minder vanaf maart 1943, omdat meerdere autoriteiten toen zeggenschap kregen over de gemeentelijke korpsen, waarbij het nieuwe directoraat-generaal van politie het hoogst verantwoordelijke orgaan was¹⁸.

De lokale politie en gemeenteamttenaren speelden ook een rol bij de z.g. *Möbelaktion*. De inboedels in door joden verlaten woningen werden geïnventariseerd. Vervolgens werden deze afgevoerd naar Duitsland. Betrokken instanties hierbij waren de *Hausraterfassung* van de SD Amsterdam, de gemeente en de *Einsatzstab Rosenberg*. De anti-joodse maatregelen worden in deel II verder besproken.

¹⁵ Veraart, Wouter Jan, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam, 2005), p. 50-55.

¹⁶ Het weren van joden uit zwembaden en badplaatsen vóór de zomer was een *Anordnung* van Rauter van 27 juni op basis van VO 20/1941 van 7 februari, zie: Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (Amsterdam: Aspekt 1965/2005), deel I, p.116. De *Anordnung* van 15 september was gebaseerd op VO 138, zie: Presser, J., *Ondergang*, deel I, p. 143-145. Zie voor de *Anordnung*: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 101b, Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv. nr. 103. Vgl. <https://geheugenvanplanzuid.nl/archief/tijdtijn/razzia's.htm#15%20september%201941> geraadpleegd op 7 augustus 2025.

¹⁷ Zie voor de anti-joodse maatregelen: Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 24-32.

¹⁸ Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 428.

Deel 2. Onderzoek

1 Vastgoed: inleiding

In dit hoofdstuk gaat het om de roef van joods vastgoed in Hillegom. Verreweg het belangrijkste deel van het onderzoek, omdat de gemeente een joods pand aankocht en omdat over dit onderwerp het meeste archiefmateriaal aanwezig is. Na een inleiding op basis van literatuur volgt de geschiedenis van de roef van twee joodse panden in Hillegom. Ook sta ik stil bij het overige joodse vastgoed in de gemeente.

1.1.1 Roef van joods vastgoed in Nederland

Huizen

Verordening 154/1941 bepaalde dat alle joodse huizenbezitters hun vastgoed moesten aangeven bij de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV), ook wel de Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen genoemd. Deze roeforganisatie nam de percelen in beheer en daarvan werd een aantekening gemaakt in het kadaster. *Beheer* is een verhullende term en werd gebruikt om er een semi-juridisch tintje aan te geven. Het betekende gewoon dat de joodse eigenaar niet meer over het pand kon beschikken, het niet kon verkopen, geen huren meer kon innen of zelf huur moest gaan betalen. De huur ging naar het Duitse roeffonds genaamd de *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA), met een percentage voor de beheerder.

Het beheer werd door de NGV vaak uitbesteed aan lokale makelaarskantoren of aan een aantal grote landelijke makelaars, zoals kantoor Nobiscum, makelaarskantoor Everout of het ANBO (Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen) van Dirk Hidde de Vries. Dit waren officiële beheerders namens de NGV. Het ANBO was een samenwerkingsverband tussen verschillende makelaars die joods vastgoed beheerden. Het ANBO opereerde landelijk met uitzondering van Amsterdam. Die stad viel onder beheerder Everout. In een brief van Dirk Hidde de Vries wordt het ANBO een 'Arbeitsgemeinschaft' genoemd, een samenwerkingsverband. Het ANBO was actief in vier van de vijf districten waarin men Nederland had opgedeeld. Het eerste district, Amsterdam, viel dus buiten het werkgebied van het ANBO. De ANBO-districten waren Arnhem, Den Haag, Eindhoven/Maastricht en Groningen. Nobiscum was alleen in Zuid-Holland actief, het tweede district maar niet in Hillegom. Sommige officiële beheerders mochten de naam ANBO gebruiken. Wanneer de panden precies in beheer werden genomen is niet altijd duidelijk. Bij de Hillegomse panden staat er een datum in het kadaster¹⁹.

In totaal werden in Nederland ongeveer 20.000 percelen aangemeld²⁰. Het beheer was slechts het begin van de ontrecting als opmaat naar verkoop. De NGV of de beheerder namens de NGV

¹⁹ Zie voor het ANBO: NIOD, toegang 039, Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, inv. nr. 2238, beheer van joods grondbezit. De brief van de Vries is gedateerd 28 april 1942.

²⁰ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods*

verkocht de joodse panden aan niet-joodse belangstellenden, vaak onder de marktprijs volgens Raymund Schütz. Schütz en Maarten Duijvendak komen beiden in hun studies op een kwart prijsverschil: gemiddeld werden de joodse huizen in de oorlog verkocht voor een prijs die een kwart lager lag dan de aankoopprijs voor de oorlog. Dat gold overigens niet voor het pand Hoofdstraat 113 dat de gemeente Hillegom kocht. Dat pand was door Bernard Daniël Rijnveld in 1936 gekocht voor f 13.200. De gemeente kocht het in 1943 voor f 13.000²¹.

De panden werden verkocht, de notaris maakte een akte op en het geld werd betaald aan de NGV. Als het pand met een hypotheek bezwaard was, dan werd die afgelost uit de koopsom. Tenslotte stortte de NGV het overgebleven bedrag in het Duitse rooffonds genaamd de *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA). In het kadaster werd het pand op de naam van de nieuwe eigenaar geschreven. De kopers van joods vastgoed zullen we in het vervolg oorlogskopers noemen. De gemeente waarin het vastgoed lag was hier niet bij betrokken²².

Het kwam voor dat joodse eigenaren de joodse achtergrond van hun vastgoedbezit probeerden te verdoezelen of tijdelijk ongedaan te maken. Ze konden bijvoorbeeld zelf hun vastgoed overdragen aan een niet-joods iemand of het verkopen met de afspraak het na de oorlog terug te kopen. Dit met het doel om hun vastgoed uit handen van de NGV te houden. Ik zag meerdere pogingen in gemeenten als Gooise Meren en Soest maar ook in het rapport over Noordoost Groningen om de 'joodse' achtergrond van het bezit te camoufleren. Dat gebeurde ook in Hillegom met het pand Weeresteinstraat 129. Ik kom daarop terug²³.

Nog iets over de term roof: ik gebruik de termen roof en ontrechting door elkaar, al is ontrechting de meest passende term. De inbeheersname van de joodse percelen is een maatregel binnen een veel bredere politiek van ontrechting van joodse Nederlanders op elk denkbaar gebied. Ik vermijd de term onteigening omdat die term wordt gebruikt bij het verkrijgen van percelen door gemeente of rijk ten behoeve van ruimtelijke ordening waarbij de eigenaren allerlei rechten hebben. Dat was hier niet het geval en dus spreken we van ontrechting en roof. Van Meurs en Oprel bespreken vier soorten onteigeningen waarbij de eerste drie min of meer het algemene belang dienen. De vierde vorm van

onroerend goed. Inzicht in een administratief proces (Amsterdam: Boom 2013), p. 21-24. Vgl. Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015), p. 76-83; Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 24 en 33-38.

²¹ Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016). p. 242-246, p. 280-283. Vgl. Maarten Duijvendak, *Sporen van Joods leven. Ontrechting en rechtsherstel in Kampen en IJsselmuiden tijdens en na de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle: W Books 2024), p. 47, 176-177. Voor Hoofdstraat 113 zie: Akte 1302/65 reeks Leiden.

²² Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 246-248.

²³ Paping, Richard, Jeroen Benders, Albert Buursma, Owen Duijvendak en Koos Graper, *Vervolgd en beroofd, Joden, hun overlevingskansen en hun onroerende eigendommen in en na de Tweede Wereldoorlog in de Groninger gemeenten Eemsdelta, Pekela en Westerwolde* (Rapport University of Groningen, 2025), p. 62. Vgl. Maarten-Jan Vos, *De gemeente Soest en haar joodse inwoners 1941-1950* (Rapportage in opdracht van de Gemeente Soest, 2025), p. 33.

onteigening die ze benoemen is degene waar het hier over gaat. Deze heeft als doel “om categorieën burgers te straffen en uit te sluiten van de samenleving en het economische leven (..)”²⁴.

Agrarisch grondbezit

Daarnaast was er de roof van landbouwgronden. VO 102/1941 bepaalde dat die gronden voor 1 september 1941 verkocht moesten worden aan niet-joden. De joodse eigenaren waren hier nog bij betrokken en bepaalden gedeeltelijk de prijs samen met de kopers. Als de gronden voor 8 augustus 1941 waren verkocht (de afkondiging van de eerste Liro VO 148/1941) kwam de prijs nog ten goede aan de joodse eigenaar. De kopers waren vaak de pachters van de grond en zij kregen voorrang bij de aankoop. Het ging dus meestal niet om mensen die profiteerden van de Jodenvervolgung, zoals de kopers van joodse huizen die vaak NSB'er of (rijks)Duitser waren, maar om mensen die een direct belang hadden bij de grond. De regionale pachtbureaus, die in 1941 waren omgezet in grondkamers, moesten de verkoop uitvoeren en lieten de gronden taxeren. Vervolgens moest een speciaal *Bureau voor de goedkeuring van overdracht van joodse landbouwgronden* de verkopen goedkeuren. Dit bureau bemoeide zich in de praktijk met de prijzen. De verkoop voor 1 september 1941 werd vaak niet gehaald. Veel gronden werden eerste helft 1942 verkocht²⁵.

Volgens Vos en Ter Braake was er voldoende belangstelling voor de gronden. In de praktijk werden de gronden aan de pachters verkocht. De koopsom verdween uiteindelijk naar de VVRA of de Liro²⁶.

1.1.2 Rechtsherstel over vastgoed

Na het einde van de bezetting werd de ramp duidelijk die het Nederlandse en Europese jodendom was aangedaan: de meeste Nederlandse joden waren vermoord. Zij zouden niet meer terugkeren naar hun huizen. De moord was het eindstadium geweest van een lange reeks van ontrentingsmaatregelen waaronder roof op ongekende schaal.

De Nederlandse regering in Londen was zich tijdens de oorlog bewust geweest van de grootschalige roof door de bezetter waarvan met name joden het slachtoffer waren geworden. De regering had

²⁴ Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (rapportage december 2021), p. 15. Vgl. Dusardijn, Sonja, Frans Fox en Wim van Meurs (reds.), *In bewaring. Het Nederlands Beheersinstituut en de bezittingen van daders en slachtoffers 1945-1967* (Hilversum: Verloren 2025), p. 16-17.

²⁵ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 13-20. Vgl. Slaa, Robin te, *‘Daar dit een immorele aanslag is’*, p. 33. Vgl. Paping, Richard, Jeroen Benders, Albert Buursma, Owen Duijvendak en Koos Graper, *Vervolgd en beroofd, Joden, hun overlevingskansen en hun onroerende eigendommen in en na de Tweede Wereldoorlog in de Groninger gemeenten Eemsdelta, Pekela en Westerwolde* (Rapport University of Groningen, 2025), p. 58.

De dossiers van verkochte landbouwgronden zitten in: Nationaal Archief, Den Haag, Directie van de Landbouw: Afdeling Grondzaken en Pachtzaken, nummer toegang 2.11.08.01, inv. nr. 121. Vgl. inv. nr. 126 voor de adressen van de pachtbureaus. Vgl. Charlotte Dommerholt e.a., *Joodse burgers in Edam-Volendam*, p. 31.

²⁶ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 15. Vgl. Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, p. 159-162. Veraart meldt over het rechtsherstel van landbouwgronden dat de schade vaak verdeeld werd tussen de joodse eigenaar en de oorlogskoper. Met schade bedoelt hij de vorderingen op de roofinstantie die nooit voor 100% uitgekeerd zou worden. Die vordering werd vaak verdeeld tussen beide partijen waardoor de joodse eigenaar buiten zijn schuld om een financiële strop leed. Rechtszaken over de teruggave van joodse landbouwgronden werden altijd door de Arnhemse kamer van de Raad voor het Rechtsherstel behandeld.

een aantal rechtsbesluiten geformuleerd. De belangrijkste voor dit onderzoek is E100, het Besluit Herstel Rechtsverkeer. Dit besluit was opgesteld in Londen door de Commissie Herstel Rechtsverkeer onder leiding van de jurist mr. Jannes Eggens. Het werd afgekondigd op 17 september 1944 zonder dat de Buitengewone Raad van Advies, die de rol van Raad van State had, erover geraadpleegd werd. Het ging om noodwetgeving omdat het parlement er niet aan te pas kon komen. Het besluit werd dus in relatieve isolatie en zonder inspraak opgesteld. Dit besluit regelde de teruggave van geroofde bezittingen aan de oorspronkelijke eigenaren, gedeposeerden genoemd²⁷.

Daartoe voorzag E100 in een nieuwe centrale instelling, de Raad voor het Rechtsherstel (RvR). Deze raad bestond uit een aantal afdelingen waaronder de Afdeling Onroerende Goederen en de Afdeling Beheer. Die zijn voor dit onderzoek van belang. De Afdeling Onroerende goederen, opgericht met wetsbesluit F 272²⁸ van 16 november 1945, moest het rechtsherstel van onroerend goed juridisch regelen, volgens de gemaakte wetsbesluiten. De Afdeling Beheer is van belang omdat het Nederlands Beheersinstituut (NBI) er onderdeel was. Dit was een groot instituut met, aanvankelijk, 64 afdelingen door het hele land en het hoofdkantoor in Den Haag. In de praktijk opereerde het NBI onafhankelijk van RvR. Het NBI beheerde de landverraderlijke vermogens en de vijandelijke vermogens waaronder die van de VVRA en de NGV en voerde bewind over de vermogens van vermoorde joden, 'afwezigen' genoemd. De bewindvoerders brachten de bezittingen en schulden van de 'afwezige' in kaart en beheerden die. De bewindvoerders konden familieleden zijn, accountants, notarissen, advocaten, deurwaarders of een van de Stichtingen Bewindvoering Afwezigen. Er werden meer dan 20.000 bewindvoerders benoemd voor de 'afwezigen'. De instructie voor bewindvoerders stelde: "De bewindvoerder heeft tot taak het vermogen van den afwezige in stand te houden en als een goed huisvader te beheeren, diens belangen waar te nemen (...)"²⁹. De afdeling Beheer ging op 9 augustus 1945 aan de slag. Voor die tijd werden bewindvoerders benoemd door het Militair Gezag³⁰.

Het rechtsherstel was daarmee een afgezonderde juridische operatie die los van het gewone rechtssysteem stond. Eggens zag het rechtsherstel als een uitzonderlijk antwoord op een uitzonderlijke situatie³¹.

Daarnaast was wetsbesluit E93 belangrijk. Dit besluit noemde een groot aantal verordeningen van de nazi's die 'geacht werden nooit van kracht te zijn geweest' en daar vielen alle anti-joodse verordeningen onder. Die werden allemaal teruggedraaid. Dat betekende bij roof dat de situatie moest worden gerecreëerd zoals die voor de VO had bestaan en dat de situatie voor de oorspronkelijke eigenaar hersteld moest worden. Dat werd de *status quo ante* genoemd. In het geval van roof van vastgoed en bedrijven moesten de financiële transacties teruggedraaid worden en het eigenaarschap van bezittingen hersteld worden. Het rechtsherstel was nadrukkelijk geen compensatie of schadevergoeding maar draaide om restitutie en soms om een schadevergoeding in plaats van restitutie. Vandaar dat meubels hier niet onder vielen: die waren verdwenen en konden

²⁷ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, p. 59-60, 184-186.

²⁸ F 272 was in feite een herziening van E100, vgl. Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, p. 579.

²⁹ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 43-44.

³⁰ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 43-44; Ruppert, Christiaan, 'Bewindvoerders in de klem. Het moeizame Nederlandse rechtsherstel van Joodse oorlogstegoeden (1944-1952)', BMGN – Low Countries Historical review, Volume 139-2 (1942), pp. 38-65, aldaar p. 45-47.

³¹ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, p. 425 en 462-464.

niet gerestitueerd worden. Verdwenen meubels vielen onder oorlogsschade, wat een geheel andere regeling was³².

Dan was er nog wetsbesluit Besluit Vijandelijk Vermogen E133 waarbij vermogens van vijanden, Duitsers, en landverraders automatisch onder beheer werden gesteld. Wrang genoeg vielen daar ook Duitse joden onder die voor de oorlog naar Nederland waren gevlucht. Zij waren sinds november 1941 stateloos maar werden toch onder beheer gesteld. Zij konden het beheer laten opheffen onder andere als ze een ontvrijdingsverklaring wisten te krijgen. Die moest met het nodige papierwerk aangevraagd worden³³.

In het geval van roof van vastgoed moesten er schikkingen gemaakt worden door een notaris, samen met het slachtoffer of diens bewindvoerder en de oorlogskoper. Het maakte daarbij niet uit of de joodse eigenaar vermoord was of niet. De schikkingen werden minnelijke schikkingen genoemd. Met *minnelijk* werd bedoeld dat de partijen met elkaar afspraken maakten over de teruggave zonder tussenkomst van de rechter. Zo kon het rechtsherstel gedecentraliseerd worden en werd voorkomen dat een rechter in elke zaak uitspraak moest doen. De minnelijke schikking hoorde bij het billijkheidsprincipe waar het rechtsherstel van uitging. Daarbij moesten alle belangen afgewogen worden, dus ook die van de oorlogskoper.

De schikking resulteerde in een akte van teruggave waarin allerlei verrekeningen plaatsvonden zodat de situatie van voor de roof hersteld werd. De notaris maakte de akte op (vaak dezelfde notaris die een paar jaar eerder de 'roofakte' had opgemaakt) en die schikking moest dan bekrachtigd worden door gedelegeerden van de Raad voor het Rechtsherstel die in het hele land zaten. Als dat was gebeurd, was het rechtsherstel geschied en werd in het kadaster het pand weer op naam van de oorspronkelijke eigenaar of erfgenamen gezet. De akten liggen in het Nationaal Archief en worden de geschillendossiers genoemd³⁴.

Als de partijen er niet uitkwamen en een minnelijke schikking dus niet mogelijk was, was een uitspraak van de rechter nodig. Soms werkten oorlogskopers niet mee omdat ze zich op goede trouw beriepen. Ze hadden het joodse pand zonder voorkennis gekocht en wisten dus niet dat het joods eigendom was. Dit was echter in de praktijk moeilijk aan te tonen. Bij zo'n geschil was dan een procedure voor de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel nodig. Dit was ook een afdeling van de Raad voor het Rechtsherstel die verschillende kamers kende, over het land verspreid. Een speciale herstelrechter deed dan uitspraak. Ook kon de Afdeling Onroerende Goederen een regeling opleggen. Uiteindelijk werd er in 10.000 gevallen minnelijk geschikt en in 1.300 gevallen werd het geschil door de Afdeling Onroerende Goederen of door de Afdeling Rechtspraak beslist³⁵.

³² Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, p. 59-61, 65, 184-186.

³³ Dusarduijn, Sonja, Frans Fox en Wim van Meurs (reds.), *In bewaring*, p. 22, 59.

³⁴ Die akten worden bij het kadaster minuutakten genoemd. In het Nationaal Archief zijn de akten terug te vinden in toegang 2.09.48, inventaris nummers 786-919. Daar heten ze geschillendossiers.

³⁵ Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 376-383. Vgl. Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 132-134; Duijvendak, *Sporen van Joods leven*, p. 49.

1.1.3 Minnelijke schikkingen

Uitgangspunt van de schikkingen was altijd teruggave omdat de verkoop had plaatsgevonden in het kader van een Duitse verordening die na de oorlog geacht werd nooit van kracht te zijn geweest. Er werd vooral rekening gehouden met de belangen van de oorlogskoper als die te goeder trouw had gekocht. Die goede trouw moesten zij zelf aantonen en dat was heel moeilijk³⁶. Aan de andere kant: de oorlogskopers werden niet gestraft voor hun aankoop. Deze had natuurlijk misbruik gemaakt van de situatie waar de joodse eigenaar in terecht was gekomen. Dat aspect werd niet bestraft of meegenomen in het rechtsherstel, afgezien van de teruggave³⁷.

Terug naar de schikkingen. Ook al heetten de schikkingen *minnelijk*, de teruggave was wel gestandaardiseerd. De akten van minnelijk rechtsherstel zijn steeds hetzelfde van opbouw en lijken erg op elkaar. Er waren richtlijnen opgesteld door de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. De akten zijn de papieren getuigen van wat rechtsherstel toen inhield: geen compensatie maar zoveel mogelijk herstel van de oorspronkelijke situatie. Dat betekende dat de teruggave van het pand gepaard ging met een reeks verrekeningen. De oorlogskoper moest gedeelde huren terugbetalen aan de joodse eigenaar, evenals schade die hij mogelijk had aangericht. De oorspronkelijke eigenaar moest de vaste lasten betalen, dus straatgelden en andere belastingen en verzekeringspremies die de oorlogskoper had betaald tijdens de oorlogsjaren. Ook moest de joodse eigenaar eventuele waardevermeerdering van het pand betalen, bijvoorbeeld als er een verbouwing had plaatsgevonden³⁸.

Je ziet in deze akten dat het beheer over het perceel vaak al eerder werd overgedragen aan de oorspronkelijke eigenaar, dus voordat het rechtsherstel geformaliseerd was. De oorlogskoper leed sowieso financiële schade: hij kreeg zijn aankoopprijs niet terug, die was bij de VVRA, NGV of Liro terecht gekomen, en hield een onzekere claim op die instanties over. Die zou in het geval van de NGV uiteindelijk voor 75,65% worden voldaan en in het geval van de VVRA voor ca. 85% maar dat was ten tijde van het rechtsherstel nog niet bekend. Bovendien moest hij de notariskosten, de kosten van de Afdeling Onroerende Goederen en de juridische kosten van de oorspronkelijke eigenaar voldoen³⁹.

De akten werden opgesteld nadat de partijen met elkaar afspraken hadden gemaakt, na onderhandelingen dus. De vraag dringt zich op: werd hier nu echt onderhandeld of was het rechtsherstel gewoon een rekensom, niets meer en niets minder, waarbij er niets te onderhandelen viel? We zien dat steeds dezelfde posten met elkaar verrekend worden, zoals huur, vaste lasten, een hypotheek en soms dus een waardevermeerdering of waardevermindering. We zullen echter zien dat

³⁶ Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 95-102, 117-118, 130.

³⁷ Wim van Meurs, Marieke Oprel, *Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten*, (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2024), p. 43.

³⁸ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 29.

Soms moest de joodse eigenaar ook de hypotheek betalen die de oorlogskoper had afgelost.

³⁹ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 28-30. Vgl. Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 95-102, 117-118, 128-130.

Voor crediteuren van de Liro was het percentage uiteindelijk 90%, zie: Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, p. 92.

In akten van rechtsherstel is soms ook sprake van het registratierecht. Dat is de overheidsbelasting die bij de registratie van de akte werd geheven. Er is soms sprake van een vordering op de Staat tot teruggave van het registratierecht dat bij de oorlogskoop was betaald. Maar deze vordering zie je niet in alle akten terug. Zie: Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 249-250.

er wel degelijk onderhandeld werd. Oorlogskopers hadden soms geen geld of waren overleden. Of er moesten posten verrekend worden waarvan de hoogte niet duidelijk was. De onderhandelingen gingen dan over de hoogte van de te verrekenen bedragen. Vooral het exploitatiesaldo over de oorlogsjaren en eventuele verbeteringen die de koper had aangebracht, waren vaak bedragen waar een verschil van mening over bestond, omdat ze niet altijd hard te maken waren. En als een koper zelf het pand had bewoond en er dus geen huur was geïnd, was dat exploitatiesaldo een punt van discussie. De onderhandelingen gingen zelden over de teruggave an sich. Dat punt stond meestal niet ter discussie. We zullen zien dat er ook tussen de gemeente Hillegom en Bernard Daniël Rijnveld werd onderhandeld over rechtsherstel en geld.

In de literatuur worden er vraagtekens gezet bij de minnelijke schikking omdat dit de oorlogskoper de mogelijkheid zou geven om dwars te liggen, bijvoorbeeld als de oorlogskoper naar eigen zeggen te goeder trouw had gekocht. Dan waren vaak langdurige onderhandelingen of een rechtszaak nodig.

1.1.4 Kenmerkende aspecten van het rechtsherstel

Een aantal zaken valt op bij rechtsherstel in het algemeen. Navolgende observaties gelden ook landelijk want het zijn algemene karakteristieken van het rechtsherstel.

Het is allereerst belangrijk om vast te stellen dat de Nederlandse overheid geen uitzonderingspositie voor joden had ingeruimd bij het rechtsherstel. Met andere woorden: het rechtsherstel hield geen rekening met het feit dat joden als speciale groep waren vervolgd en beroofd door de bezetter. Er was hiervan te weinig bewustzijn bij de wetgevers en men wilde juist niet hetzelfde doen als de Duitsers hadden gedaan, namelijk de joden apart zetten. Piersma en Kemperman verwoordden dat als volgt: “Inschattingfouten als gevolg van ongeloof en het argument dat men niet hetzelfde wilde doen als de nazi’s, waren twee pijlers waarop het besluit van de overheid berustte om na de oorlog geen specifieke hulp aan Joodse oorlogsslachtoffers te bieden. De angst voor antisemitisme (..) was een derde pijler^{40/41}.”

Ten tweede: de gelijkwaardigheid en het billijkheidsprincipe die de basis vormden voor het rechtsherstel en de onderhandelingen die daarbij hoorden, zullen zeker niet altijd in het voordeel van de joodse slachtoffers gewerkt hebben. De beroorde en getraumatiseerde joden hadden niet allemaal de mogelijkheid om zich goed te laten vertegenwoordigen bij dit proces. Of zij allemaal over voldoende innerlijke (veer)kracht beschikten om deze strijd aan te gaan, is zeer de vraag.

1.1.5 Beheer van niet verkochte percelen

Tot slot nog iets over percelen die niet verkocht zijn. Zeker ook relevant voor Hillegom want daar waren minsten drie onverkochte huizen in joods bezit. Eén ding is zeker: we weten dat eigenaren ook dan hun pand niet meer konden gebruiken. Bovendien waren de eigenaren op een gegeven moment gedeporteerd of ondergedoken. De beheerder had alle rechten van de echte eigenaar overgenomen.

⁴⁰ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 110.

⁴¹ Veraart, Wouter Jan, *Ontrechting en rechtsherstel*, p. 69.

Hoe werd na de oorlog gecompenseerd dat de eigenaren geen huren ontvingen of andere saldi? Waar bleven die huren? Hoe werd gecompenseerd dat ze niet meer in het pand konden wonen?

We weten het niet want er zijn geen rechtsherstel akten van de niet-verkochte percelen. Met andere woorden: er zijn geen schikkingen getroffen over niet-verkochte percelen. Mogelijk kregen de joodse eigenaren geen inkomsten over die jaren maar maakten ze ook geen kosten, maar dat is een aanname. De kwestie rond de achterstallige erfpachtcanon in Den Haag van David Simons die Robin te Slaa beschreef, betrof een niet-verkocht perceel. Net als bij de geheven straatbelasting in Den Haag waar het uitsluitend om percelen ging die onder beheer hadden gestaan. Dat is logisch want dat zijn de gevallen waarbij de oorspronkelijke joodse eigenaar in het kadaster bleef staan als eigenaar, ook al had hij niets meer te zeggen over zijn huis. In Hillegom waren ook panden die alleen beheerd werden maar niet verkocht, zoals Hoofdstraat 140 of Weeresteinstraat 131 van resp. Bernard Daniël en Carolina Rijnveld⁴².

Deze vragen gelden overigens ook voor percelen die wél verkocht zijn, maar dan voor de periode dat ze in beheer waren en nog niet verkocht. De meeste percelen werden pas in de loop van 1942 of in 1943 of 1944 verkocht en stonden tot die tijd waarschijnlijk onder beheer van de NGV of ANBO. We zullen zien dat de gemeente Hillegom ook eerst huur betaalde aan het ANBO. Wat gebeurde er met vaste lasten en inkomsten over die beheerperiode? Waar bleven de huren die toen geïnd waren? Het is niet duidelijk hoe we deze vragen omtrent beheer moeten beantwoorden⁴³.

1.2.1 Joods vastgoed in Hillegom

Joodse panden werden dus vanaf september 1941 in beheer genomen en vaak, maar niet altijd, verkocht. Bij de roof van vastgoed hadden de gemeentebesturen geen betrokkenheid. Het was een landelijke operatie, gecoördineerd vanuit Den Haag, met medewerking van lokale ANBO-kantoren, makelaars en notarissen. Het ging allemaal buiten de gemeente om, behalve wanneer de gemeente koper was. In Hillegom wás de gemeente de koper van een zo'n huis. Vandaar dat deze aankoop een belangrijk deel van dit onderzoek is. Het gaat om Hoofdstraat 113 van Bernard Daniël Rijnveld (1895 - 1946). Je zou kunnen zeggen dat al het geroofde joodse bezit in Hillegom van hem was. Het ging namelijk om twee huizen, om landbouwgronden en om een bedrijf. Ik ga hier uitgebreid in op Hoofdstraat 113, Hofzicht, omdat dat door de gemeente gekocht werd. Daarna besteed ik aandacht aan zijn andere pand, Weeresteinstraat 129, Villa Nova. Daarna volgen de landbouwgronden en in paragraaf vier zijn bedrijf.

De familie Rijnveld was de enige joodse familie die in het dorp woonde. Vader Frederik Rijnveld (1860-1942) was eerst slager en later bollenkweker. Hij woonde in Hofzicht totdat het verhuurd werd aan de gemeente. Frederik was in 1941 al op leeftijd en zijn zoon Bernard Daniël had zijn bedrijf voortgezet. Bernard Daniël was 'gemengd gehuwd', dat betekende dat zijn vrouw niet joods was. Zij heette Johanna Petronella Warnaar. In 1940 kregen ze een zoon, Bernard Frederik Rijnveld. Dit gezin

⁴² Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 152 en 173-185. Vgl. *Roof en rechtsherstel* (Rapportage Historisch Centrum Leeuwarden, 2021), p. 20-24; Duijvendak, Maarten en Stefan van der Poel, *Lege plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)*, (Onderzoeksrapport Rijksuniversiteit Groningen: november 2021), p. 15, 19. Vgl. Dusarduijn, Sonja, Frans Fox en Wim van Meurs (reds.), *In bewaring*, p. 132.

⁴³ Vgl. Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 167-168.

woonde op Weeresteinstraat 129, een pand dat ook verkocht zou worden in de oorlog. In principe werden gemengd gehuwde joden niet gedeporteerd. Volgens de akte van rechtsherstel uit 1947 kon Rijnveld tijdens de oorlog in zijn woning blijven wonen, ook na de verkoop. Volgens een verklaring van Heinrich Bernhard Mülstegen in zijn CABR-dossier zat Rijnveld op een gegeven moment bij dokter Wijkmans ondergedoken. In ieder geval overleefde Rijnveld de oorlog. Naast Hofzicht en Villa Nova bezat Bernard Daniël bezat nog meer vastgoed: een huis aan de Hoofdstraat 140 en een aan de Meerstraat 142, een perceel aan de Stationsweg en veel gronden in de Zanderij en in de Vennipperspolder⁴⁴. Daarnaast bezat de NV Rijnveld ook nog heel wat bollengrond. Deze heette voluit de *NV Hillegomse Bloembollenkwekerij en Handel voorheen F. Rijnveld en zonen*. De NV bezat ook het woonhuis Weeresteinstraat 113⁴⁵.

1.2.2 Hoofdstraat 113, villa Hofzicht

Dit pand was op het moment van verkoop al in gebruik door de gemeente. Het waren kadastraal twee percelen, waarvan er een aan de Raadhuisstraat lag. Het was sinds 1941 het politiebureau van Hillegom en de gemeente huurde het sinds 1941 van Rijnveld voor f 900 per jaar. Het pand was in 1936 in het bezit van Bernard Daniël Rijnveld gekomen. Hij kocht het toen van zijn vader Frederik die er woonde en ook mocht blijven wonen. De prijs was toen f 13.200. Frederik Rijnveld overleed in 1942 in Hillegom⁴⁶.

Het besluit tot huur van het pand werd in 1941 in een besloten vergadering van de gemeenteraad besproken. Het oude politiebureau naast de Maartenskerk voldeed niet meer omdat de politie er steeds meer taken bij kreeg. Er werd gediscussieerd over de kosten voor aanpassing van Hoofdstraat 113 en of het niet beter was om het pand van Rijnveld te kopen. De burgemeester antwoordde dat Rijnveld wel wilde verkopen maar dat het onzekere tijden waren voor hem als jood en dat het geld “op een apart konto moet worden gestort”. Dit is een verwijzing naar de Liro verordening die toen nog net niet van kracht was, waarbij joden hun geld bij een Duitse nepbank moesten stallen. Toch zou juist de aankoop van 1943 ervoor zorgen dat het geld ook niet bij Rijnveld terecht kwam. De raad besloot voornamelijk in 1941 om het pand te huren⁴⁷.

⁴⁴ Nog afgezien van het grondbezit van de firma Rijnveld, zie kadastrale gemeente Hillegom leggerartikel 3068; kadastrale gemeente Hillegom, leggerartikel 3425; NL-HaNA, Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr. 840, aangiftenummer Hb 6904.

⁴⁵ Nationaal Archief, Den Haag, Directie van de Landbouw: Afdeling Grondzaken en Pachtzaken, nummer toegang 2.11.08.01, inventarisnummer 121, volgnummer HZ 58, Grondkamer voor Zuid-Holland kenmerk AA.15-AA, d.d. 5 oktober 1943; Kadastrale gemeente Hillegom leggerartikel 3068/8, 3068/9. Weeresteinstraat 113 was niet in beheer bij het ANBO, waarschijnlijk omdat het geen privébezit was. Overigens bleek tijdens dit onderzoek, na contact met Jaap Keijzer en Marca Bultink, dat de NV ook de panden Van den Endelaan 49, 53, 59, 61 en 71 bezat. Deze waren voor de oorlog gebouwd maar in 1950 aangekocht van Willem Cornelis Dekker. Deze panden zijn daarom niet meegenomen in dit onderzoek. Zie: kadastrale gemeente Hillegom leggerartikel 3068/54/55/56/57/58.

⁴⁶ ELO, toegangsnummer 0844, Gemeentebestuur van Hillegom (1928-1990), inv. nr. 475, *Stukken betreffende de afwikkeling van de aankoop van 'Hofzicht' aan de Hoofdstraat 113 tijdens de Tweede Wereldoorlog, 1942-1954*, Gemeente Hillegom, Aankoop eigendommen, d.d. 19 februari 1943; Bewijs van eigendom, d.d. 30 oktober 1936.

⁴⁷ ELO, 0844, inv. nr. 475, 10153, Notulen besloten raadsvergaderingen, 1923 – 1954, vergadering 25 juli 1941, p. 151-153. Er zijn overigens geen notulen van gewone vergaderingen van de raad voor de jaren 1934-1950 bewaard gebleven.

De gemeente kocht de villa Hofzicht in 1943. De correspondentie erover begint in 1942. Gemeentesecretaris Johannes Hendrikus Peek voerde de correspondentie namens de burgemeester. Het ANBO kondigde in november aan dat zij per 30 oktober beheerder waren van het pand en dat zij de huur ging innen van de gemeente. Ze kondigde direct aan dat de gemeente het mocht kopen. Zo stond het ook in de huurovereenkomst tussen de gemeente en Rijnveld uit 1941: de gemeente had het eerste recht van koop. Het besluit tot aankoop is van 19 februari 1943. Daarna moest de Commissaris van de Provincie nog toestemming geven want die waakte over de financiën van de gemeenten⁴⁸.

De gemeente kocht het pand omdat het politiebureau er zat en omdat ze al geld in het pand gestoken had. Bovendien was het een aantrekkelijke en betaalbare aankoop voor de gemeente. De burgemeester motiveerde de aankoop als volgt aan de Commissaris van de Provincie. Hij voegde een plattegrond bij: "Uit de plattegrond-teekening zal U blijken dat het aan te koopen perceel op een gunstig punt in de gemeente is gelegen en dat het in de onmiddellijke nabijheid van het Raadhuis en van de kantoorlokalen van den Rijks- en den Gemeente-Ontvanger is gelegen. Wanneer dus Uwe goedkeuring aan het besluit wordt gehecht verkrijgt de gemeente een politie-bureau, dat zich nauw aansluit aan de overige eigendommen, welke de gemeente reeds ter plaatse heeft"⁴⁹.

Opvallend is dat, hoewel het duidelijk was dat het joods bezit was en dat de gemeente onderhandelde met de rooforganisatie, de belangen van Rijnveld niet aan de orde kwamen in de correspondentie. Er is geen andere interne correspondentie overgeleverd of stukken waaruit blijkt dat de gemeente met zijn belangen bezig was. In dit dossier zie je de gemeente uitsluitend redeneren vanuit haar eigen belang. In de genoemde vergadering van 1941 waarin besloten werd om Hofzicht te huren, woog de raad de belangen van Rijnveld nog wel mee. In 1943 zien we daar niets meer van terug. Uit dit dossier blijkt ook niets van een afspraak met Rijnveld of dwang voor de gemeente om het pand te kopen. Daarbij moet opgemerkt worden dat dit alleen officiële correspondentie met de Commissaris, notaris Lodder en met het ANBO is, dus als de gemeente morele dilemma's omtrent Rijnvelds belangen ervoer bij deze aankoop, dan zie je die hier niet in terug.⁵⁰

Ook opvallend is, ik zag dat nog niet eerder, dat burgemeester en secretaris een ariërverklaring moesten overleggen. Zij moesten aan de NGV aantonen dat zij, als kopers, niet joods waren. De verklaringen werden opgestuurd⁵¹.

De koopprijs was f 13.000 en daar kwamen nog verkoopkosten bij, omzetbelasting en administratiekosten. De kosten waren in totaal f 14.068,20. De koopakte opgesteld door notaris

⁴⁸ ELO, 0844, inv. nr. 475, ANBO G/4001/1, d.d. 16 november 1942; Gemeente Hillegom, Besluit no. 526, d.d. 19 februari 1943.

⁴⁹ ELO, 0844, inv. nr. 475, No. 526/-2.07.354.1, Politiebureau, d.d. 10 april 1943.

⁵⁰ ELO, 0844, inv. nr. 10153, Notulen besloten raadsvergaderingen, 1923 – 1954, vergadering 25 juli 1941, p. 152. Vgl. Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 94673, dossier Lodder, Dimmen, verklaring burgemeester Van Nispen. Van Nispen verklaarde in dit verhoor in 1947 dat hij wist dat het joods bezit was en stelde dat de gemeente met de aankoop handelde in de geest van Rijnveld.

⁵¹ ELO, 0844, inv. nr. 475, ANBO referentie O/S, d.d. 1 juni 1943; No. 1513 Verkoop politiebureau, d.d. 11 juni 1943.

Lodder is van 6 augustus 1943. Zo kwam het pand in handen van de gemeente en bleef het politiebureau. Dat zou het tot 1977 blijven⁵².

1.2.3 Rechtsherstel Hoofdstraat 113

De onderhandelingen over rechtsherstel waren begonnen vóór februari 1946. Het eerste document is namelijk een document van 26 februari 1946. Daarin besluiten B&W dat ze het pand behouden tegen betaling van f 30.000. Uit dit besluit blijkt dat de gemeente ook nu zijn eigen belangen waarborgde want het pand was getaxeerd op f 36.600. Dit stuk toont dat er onderhandeld was met Rijnveld, die toen nog leefde, en dat Rijnveld bereid was het pand af te staan voor het genoemde bedrag. Hoe die onderhandelingen precies liepen weten we niet maar de hoogte van het bedrag zal het belangrijkste punt zijn geweest. We weten uit de notulen van de besloten vergaderingen van de raad dat Rijnveld al eerder bereid was geweest het pand te verkopen. In april 1946 meldde notaris Lodder nog dat hij een nieuwe akte had opgesteld en de zaak opnieuw bekeken had. Wat precies de wijzigingen toen waren in de akte vermeldde hij niet en ook is niet duidelijk of er toen opnieuw met Rijnveld gesproken was⁵³.

Het rechtsherstel zou pas in november 1947 afgerond zijn. In een brief van B&W aan de gedeputeerde staten stelden B&W dat de onderhandelingen met Rijnveld zeer veel tijd hadden gevergd. Gaat dit over de onderhandelingen vóór februari 1946 of is er daarna verder onderhandeld? Waarschijnlijk het eerste want in de definitieve akte staat: “Na te melden overeenkomsten waren tussen de gemeente Hillegom en nu wijlen den Heer Bernard Daniël Rijnveld reeds in de maand Februari 1946, dus lang voor het overlijden van laatstgenoemde, aangegaan⁵⁴”. In dezelfde brief aan de Gedeputeerde Staten stelde de burgemeester dat de gemeente de zaak enige tijd had laten rusten in verband met het overlijden van Rijnveld op 23 november 1946. Het overlijden van Rijnveld had dus voor vertraging gezorgd, net als “ziekte en verblijf buitenslands van de betrokkenen”, zo schreef notaris Lodder op 2 mei 1947⁵⁵.

In ieder geval waren de belangrijkste afspraken -behoud van het pand voor de gemeente tegen betaling van f 30.000- in februari 1946 al afgesproken. En dan zorgden de Gedeputeerde Staten op een gegeven moment ook nog voor vertraging. Ze vroegen meer informatie op en gaven in oktober 1947 goedkeuring. Lodder wees erop dat het afgesproken bedrag van f 30.000 al die tijd renteloos bleef. Hoe dan ook, uiteindelijk kwam er een akte die door alle partijen ondertekend werd⁵⁶.

⁵² ELO, 0844, inv. nr. 475, *Bewijs van eigendom*, d.d. 6 augustus 1943; ELO, 0839, inv. nr. 1429, Rekening der inkomsten en uitgaven van de gemeente Hillegom 1943, post 641b, p. 191; verzamelstaat van bevelschriften hoofdstuk III kapitaaldienst gemeente Hillegom 1943, post 641b.

⁵³ ELO, 0844, inv. nr. 475, Besluit B&W der gemeente Hillegom, d.d. 26 februari 1946; ELO, 0844, inv. nr. 475, 10153, Notulen besloten raadsvergaderingen, 1923 – 1954, vergadering 25 juli 1941, p. 151-153; D. Lodder aan den Edelachtbaren Heer, Burgemeester der gemeente Hillegom, d.d. 1 april 1946.

⁵⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Raad voor het Rechtsherstel, nummer toegang 2.09.48, inventarisnummer 911, aangiftenummer Hb 15969, minuutakte, p. 2.

⁵⁵ ELO 0844, inv. nr. 475, Gemeente Hillegom aan Heren Gedeputeerde Staten, d.d. 25 juni 1947; Besluit B&W der gemeente Hillegom met goedkeuring Gedeputeerde Staten, d.d. 26 februari 1946, 21 oktober 1947; D, Lodder aan den Heer Secretaris der Gemeente Hillegom, d.d. 2 mei 1946.

⁵⁶ ELO 0844, inv. nr. 475, Gemeente Hillegom aan Heren Gedeputeerde Staten, d.d. 25 juni 1947; Besluit B&W der gemeente Hillegom met goedkeuring Gedeputeerde Staten, d.d. 26 februari 1946, 21 oktober 1947; inv. nr.

Notaris Dimmen Lodder maakte in november 1947 die akte van rechtsherstel op. Aanwezig waren burgemeester Van Nispen en Johannes Gerardus van de Ven. Van de Ven was de oorlogskoper van het andere pand van Rijnveld aan de Weeresteinstraat. Hij was tevens bewindvoerder van Rijnveld en vertegenwoordigde de weduwe van Rijnveld, Johanna Petronella Warnaar en haar zoon. Rijnveld zelf was inmiddels overleden. Hun zoon heette Bernard Frederik Rijnveld (2 juli 1940). Ook was er iemand aanwezig die de voogd van Bernard Frederik vertegenwoordigde en het NBI als beheerder van de NGV.

In de akte geeft de gemeente aan dat ze zich “verplicht (voelde) tot de aankoop over te gaan om te voorkomen, dat een ander eigenaar zou worden en zij het politie-bureau zou moeten ontruimen met alle daaraan verbonden gevolgen⁵⁷”. Een plausibele reden die niet genoemd wordt in de stukken over de aankoop in 1943.

De akte van 13 november 1947 bekrachtigde de aankoop van 1943. De gemeente bleef dus eigenaar van het pand en werd dat vanaf 6 augustus 1943. De aankoop werd niet nietig verklaard zoals de standaard praktijk was bij rechtsherstel. De gemeente betaalde een schadevergoeding van f 30.000 aan de erven Rijnveld. Over deze regeling en dit bedrag was dus onderhandeld tussen de gemeente en Rijnveld, zijn erven en/of bewindvoerder. De vordering op de NGV waar de koopprijs terecht was gekomen à f 13.022,60 ging nu naar de gemeente. De gemeente zou dit bedrag gaan terugvorderen waarover zo meteen meer. De gemeente betaalde de kosten voor het rechtsherstel, de notaris en overige kosten. Het was standaard dat de oorlogskoper die kosten moest betalen⁵⁸.

Daarmee bleef het perceel op naam van de gemeente staan en bleef het politiebureau. Dat bleef het nog lange tijd. In 1981 verkocht de gemeente het perceel⁵⁹.

Tot slot: het is goed om te beseffen dat het pand tussen 30 oktober 1942 en 6 augustus 1943 in beheer was bij het ANBO. Toen betaalde de gemeente dus huur aan de roeforganisatie. In 1942 betaalde de gemeente f 150 aan huur aan het ANBO en 1943 een bedrag van f 485. Waar dat geld gebleven is, is onduidelijk. Het was geld waar Rijnveld na de oorlog recht op had. In ieder geval maakte het geen deel uit van het rechtsherstel⁶⁰.

Dat geldt overigens ook voor de panden Hoofdstraat 140 en Meerstraat 142. Die waren ook van Rijnveld en werden in de oorlog niet verkocht. De gemeente had hier niets mee te maken. Het ANBO beheerde de panden en inde eventuele huren. Waren de panden in de oorlog verhuurd? Op Meerstraat 142 woonde een knecht in dienst bij Rijnveld, Pieter van Felius. Of hij huur betaalde

1163, Stukken betreffende het onderhoud aan en gebruik van het politiebureau aan de Hoofdstraat 113. Met oudere stukken betreffende een erfdienstbaarheid in kopie, 1905-1906, 1956-1969.

⁵⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Raad voor het Rechtsherstel, nummer toegang 2.09.48, inventarisnummer 911, aangiftenummer Hb 15969, minuutakte, p. 3.

⁵⁸ In totaal een bedrag van f 30425, zie: ELO 0839, inv. nr 1431, verzamelstaat van bevelschriften hoofdstuk III t/m XIV kapitaaldienst gemeente Hillegom 1947, post 601b. Het bedrag werd in 1948 betaald, dus de erven Rijnveld liepen zo'n twee jaar rente mis. Zie: ELO 0839, inv. nr. 1432, Rekening der inkomsten en uitgaven van de gemeente Hillegom 1948, post 618, p. 215.

⁵⁹ NL-HaNA, Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr. 911, aangiftenummer Hb 15969: kadastrale gemeente Hillegom leggerartikel 44/578.

⁶⁰ ELO 0839, inv. nr. 1429, verzamelstaat van bevelschriften hoofdstuk III gewone dienst gemeente Hillegom 1942, post 329; verzamelstaat van bevelschriften hoofdstuk III gewone dienst gemeente Hillegom 1943, post 328.

weten we niet⁶¹? Hoofdstraat 140 werd wel verhuurd, in ieder geval tot augustus 1943. De huurder, Hendrik Jan Willem van der Kloet, betaalde dus aan het ANBO. Of Rijnveld die misgelopen huren na de oorlog terugkreeg, is niet meer vast te stellen⁶².

Rechts villa Hofzicht, waar van 1941 tot 1977 het politiebureau van Hillegom gevestigd was

1.2.4 Terugvordering koopsom Hoofdstraat 113

De vordering op de NGV voor het bedrag van de oorlogskoop ging dus naar de gemeente. Dit was een bedrag van f 13.022,60. De gemeente wilde dit bedrag uiteraard terug van het Nederlands Beheersinstituut dat de boedel van de NGV beheerde. En ze waren niet de enige want van al het verkochte joodse onroerend goed waren er nu vorderingen op de NGV. De uitbetaling van al die vorderingen begon in 1952 en ging in drie tranches: eerst een uitbetaling van 40 % en daarna een uitbetaling van 25 %. Daarna volgde nog een uitkering van 10 %. Deze uitkeringen waren landelijk uniform en gingen per tranche op alfabetische volgorde⁶³.

De gemeente Hillegom liet er geen gras over groeien en vroeg al in juni 1946 het geld terug, nog voordat het rechtsherstel geregeld was. Ze schreef tussen juni 1946 en mei 1952 vijf brieven aan het NBI waar het geld nu bleef en of ze geen voorrang kon krijgen bij de uitkering. Het NBI antwoordde dat dat niet ging en dat de R in de eerste helft van 1952 aan de beurt zou komen. Dat gebeurde ook. Uiteindelijk ontving de gemeente drie bedragen: f 5.209,04 halverwege 1952, f 3.255,65 begin 1954

⁶¹ Gezinskaarten bij ELO, toegang 0831a, inv. nr. 83a; zie ook advertentie in Leids dagblad, 7 februari 1942, p. 4; advertentie Nieuwe Haarlemse Courant, 26 juli 1939, p. 2.

⁶² Gezinskaarten bij ELO, toegang 0831a, inv. nr. 124, 139; Archiefkaarten SAA, Hendrik Jan Willem van der Kloet (08-03-1913). Hij woonde er vanaf 10 september 1941, dus ongeveer vanaf het moment dat het ANBO joodse panden in beheer ging nemen.

⁶³ ELO 0844, inv. nr. 475, correspondentie tussen de gemeente Hillegom en het Nederlands Beheersinstituut, 1946-1954.

en f 1.386,91 in 1957. Daarmee had de gemeente de ca. 75% van het gedeerde geld terugontvangen die alle claimanten van de NGV uiteindelijk kregen⁶⁴.

1.2.5 Weeresteinstraat 129

Rijnveld woonde zelf op Weeresteinstraat 129, naast de burgemeester. Dat woonhuis van Rijnveld was ook zijn eigendom. Het werd Villa Nova genoemd. Hij had het gekocht in 1939. Het ANBO verkocht dat pand wel. Of liever gezegd: Rijnveld en Van de Ven bedachten een truc om het pand uit handen van een oorlogskoper te houden. Johannes Gerardus van de Ven was na de oorlog de bewindvoerder van Rijnveld. Van de Ven was mededirecteur van Rijnveld en vanaf 1941 de enige directeur van de NV. Hij kocht het pand in 1943 in overleg met Rijnveld. Hij deed dat met geld van Rijnveld. Na de oorlog gaf hij het pand terug en kreeg Rijnveld de vordering op de NGV. Daarmee was de zaak afgedaan. Overigens blijkt uit deze akte dat Bernard Frederik Rijnveld de enige erfgenaam was van zijn vader en dat Johanna Petronella Warnaar deels vruchtgebruik kreeg van Rijnvelds bezittingen⁶⁵.

⁶⁴ ELO 0839, inv. nr. 1436, Rekening der inkomsten en uitgaven van de gemeente Hillegom 1952, post 285a, p. 164; inv. nr. 1438, Rekening der inkomsten en uitgaven van de gemeente Hillegom 1954, post 307, p. 170; inv. nr. 1441/2, Rekening der inkomsten en uitgaven van de gemeente Hillegom 1957, post 327a, p. 94. De gemeente probeerde ook de registratiekosten van beide akten terug te vorderen. Dat is de overheidsbelasting die bij de registratie van de akte werd geheven. Er is soms sprake van een vordering op de Staat tot teruggave van het registratierecht dat bij de oorlogskoop was betaald. De gemeente schreef hierover een brief aan de minister van Financiën. Het lijkt erop dat de gemeente uiteindelijk een deel van de registratierechten toch moest betalen. Zie: ELO, 0844, inv. nr. 475, concept *Aan zijn Excellentie den Minister van Financiën*, z.d.; D. Lodder aan de burgemeester van Hillegom, d.d. 25 november 1947. Vgl. Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 249-250.

⁶⁵ NL-HaNA, Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr. 840, aangiftenummer Hb 6904; NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 94673, dossier Lodder, Dimmen, verklaring Johannes Gerardus van de Ven. Van de Ven stelde in dit verhoor dat het om een schijnkoop ging. Is het denkbaar dat Rijnveld huur betaalde aan Van de Ven toen hij niet meer eigenaar was? Dat is niet zo makkelijk vast te stellen. In de akte staat er niets over.

Overigens werd er ook een hypotheek 'geroofd' van een joodse hypotheekhouder die niet in Hillegom woonde. Dat wil zeggen dat de hypotheek in de oorlog niet werd afgelost aan de joodse hypotheekhouder maar aan een Duitse roofinstantie, de *Deutsche Revisions – und Treuhand AG* (de hypotheekhouder verbleef in het buitenland). De hypotheek rustte op "enige percelen bloembollenland gelegen onder de gemeente Hillegom". Deze roof heb ik buiten beschouwing gelaten. De joodse hypotheekhouder Visser werd in zijn rechten hersteld. Zie: NL-HaNA, Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr. 840, aangiftenummer Hb 6944.

1.2.6 Weeresteinstraat 187/131/183, villa Weerestein

Uit het dossier over Hofzicht blijkt dat de gemeente en de burgemeester privé ook Weeresteinstraat 131 kregen aangeboden. Dat was de ambtswoning van de burgemeester, gelegen naast de woning van Rijnveld, die de burgemeester waarschijnlijk huurde. De gemeente ging hier niet op in⁶⁶. Het pand heette villa Weerestein en vooral het huisnummer riep bij mij de nodige vraagtekens op. De burgemeester woonde op nummer 131 zo blijkt uit zijn gezinskaart. Maar de woning die hij bewoonde, had volgens het kadaster huisnummer 187 en later 183. Toch bleek uit onderzoek in het kadaster op kantoor van de Stichting Vrienden van Oud Hillegom en uit het bouwdoossier van de gemeente Hillegom dat het allemaal om hetzelfde pand moet gaan. Herman Gerrit Hopman, de vorige eigenaar van het pand, woonde ook op nummer 131 volgens zijn gezinskaart. De chronologische volgorde van de vernummering zou dan 187-131-183 moeten zijn, volkomen onlogisch en onverklaarbaar. Terwijl het buurhuis 129 al die tijd hetzelfde huisnummer behield en in de jaren '50 nummer 181 kreeg. Ik heb geen verklaring voor deze vernummering. Hoe dan ook, nummer 187/131/183 was de ambtswoning van de burgemeester⁶⁷.

Vast staat dat die ambtswoning tot 1951 bezit was van Carolina Sabella Aptroot-Rijnveld (Hillegom, 25 juli 1891 – Auschwitz, 8 april 1944) en daarna van de firma Rijnveld. Carolina was de zus van Bernard Daniël en woonde in Den Haag. Volgens het kadaster was haar eerste huwelijk met Herman Gerrit Hopman geweest, bewoner van nummer 131. In 1953 werd de gemeente eigenaar van inmiddels nummer 183 en liet het pand slopen om er een ambtswoning voor de burgemeester te bouwen. De burgemeester ging toen huur betalen aan de gemeente. Uit het dossier over deze

⁶⁶ ELO, 0844, inv. nr. 475, no. 526/-2.07.354.1, d.d. 27 januari 1943. Er is geen gezinskaart van Bernard Daniël Rijnveld in toegang 0831a bij ELO.

⁶⁷ Ik vond geen archiefkaart of persoonskaart van burgemeester Van Nispen bij het CBG en er zijn ook geen woningkaarten van de gemeente Hillegom meer. Zie ook: Bouwarchief gemeente Hillegom, bouwtekening 'Weeresteinstraat' 131/183, d.d. 8 augustus 1953.

aankoop blijkt dat het pand in de oorlog in beheer was van het ANBO en dat de burgemeester er al woonde toen de gemeente het aankocht in 1953. Uit de gemeenterekeningen blijkt geen huur in de oorlogsjaren want de burgemeester betaalde de huur zelf, niet de gemeente. Dat concludeer ik uit het feit dat de gemeente vanaf 1953 als eigenaar huur ging innen van de burgemeester. Voor die tijd betaalde de burgemeester huur aan Carolina Rijnveld en tussen oktober 1941 en mei 1945 aan het ANBO. Ik vermeld het pand hier dus niet omdat het verkocht werd als joods bezit, maar omdat de huurinkomsten over de oorlogsjaren aan het ANBO werden betaald en hoogstwaarschijnlijk niet werden gerestitueerd⁶⁸.

1.2.7 Landbouwgronden

De landbouwgronden in Hillegom die onder de genoemde verordening 102/1941 vielen, waren ook allemaal van Rijnveld en van de NV. Er is een dossier over de verkoop van de gronden in het archief van de afdeling Grond- en Pachtzaken maar de gronden werden niet verkocht. De bollengrond in privébezit van Rijnveld en in het bezit van de NV werden daarbij niet uit elkaar gehouden. Het dossier gaat over beiden. Ze werden aangegeven door de *Verwalter* van het bedrijf, Jan Cornelis Willem

⁶⁸ Kadastrale gemeente Hillegom leggerartikel 3310 en 3068; ELO, 0844, inv. nr. 833, Stukken betreffende de verbouw van Huize Weerestein aan de Weeresteinstraat 183 tot ambtswoning voor de burgemeester, 1949-1954, *Toelichting*, d.d. 22 december 1949; inv. nr. 1174, Stukken betreffende het gebruik en onderhoud van de ambtswoning van de burgemeester, de villa Weerestein, aan de Weeresteinstraat 183, 1953-196; ELO, 0839, inv. nr. 1437, Rekening der inkomsten en uitgaven van de gemeente Hillegom 1953, afdeling I, hst. II, volgnr. 21b; Kadastrale gemeente Hillegom leggerartikel 3310.

De huur van het pand tijdens de oorlogsjaren is niet terug te vinden in de rekening omdat de burgemeester die zelf betaalde. De post *kosten ambtswoning burgemeester* is in die rekening steeds ongevuld, zie bijvoorbeeld: ELO, 0839, inv. nr. 1429, Rekening der inkomsten en uitgaven van de gemeente Hillegom 1942, post 307, p. 47.

Polak. We komen hem verderop nog tegen. Het lijkt erop dat de gronden van het bedrijf van Rijnveld mochten blijven omdat Rijnveld als joodse eigenaar inmiddels plaats had gemaakt voor Johannes Gerardus van de Ven. Ook waren de aandelen van de NV F Rijnveld & Zn verkocht aan hem. Daarmee was het bedrijf niet meer joods, in ieder geval voor zo lang als de oorlog duurde, want Van de Ven en Rijnveld trokken samen op in dezen. Duidelijk is dat de grond in bezit bleef van de NV⁶⁹.

⁶⁹ Nationaal Archief, Den Haag, Directie van de Landbouw: Afdeling Grondzaken en Pachtzaken, nummer toegang 2.11.08.01, inventarisnummer 121, volgnummer HZ 58, Grondkamer voor Zuid-Holland kenmerk AA.15-AA, d.d. 5 oktober 1943; formulier *Aangifte landbouwgronden in joodsche handen*, d.d. Hillegom 28 juni 1941.

2 Anti-joodse maatregelen: inleiding

In dit hoofdstuk behandel ik anti-joodse maatregelen die de gemeente moest uitvoeren. Je kunt ook zeggen: in dit hoofdstuk kijk ik of en hoe de gemeente meewerkte aan de Jodenvervolging ter plaatse. Het gaat dan om de ariërverklaring, registratie van joodse inwoners, verbodsbordjes, arrestaties van joden door de gemeentepolitie en het leeghalen van huizen waar joden woonden. Dit was natuurlijk allemaal kleinschalig in Hillegom, met vier joodse inwoners, maar het gebeurde wel, net als in de rest van Nederland. Ik loop hier de anti-joodse maatregelen na waar de gemeente bij betrokken was.

Over de ariërverklaring is geen documentatie aangetroffen. Geen dossiers en ook geen verklaringen in het personeelsdossier van burgemeester of de gemeentesecretaris. Wel bleek dat beiden een ariërverklaring opstuurden bij de aankoop van villa Hofzicht.

2.1 Registratie

Een kenmerkende vraag vanuit de bezetter geredeneerd was de vraag: wie zijn er precies joods? Alvorens tot uitsluiting, roof en deportatie werd overgegaan moest eerst worden vastgesteld wie er onder al die anti-joodse maatregelen zouden vallen. In Nederland wilde de bezetter dit vraagstuk onder andere in januari 1941 beantwoorden (maar eigenlijk ook al met de ariërverklaring in 1940). Met VO 6 van 10 januari 1941 moesten alle joodse Nederlanders zich laten registreren. De gang van zaken en de rol die de gemeenteambtenaren daarin speelden worden minutieus beschreven in de studie van Rob Bakker⁷⁰.

De registratie van de joden was in eerste instantie een taak van de burgemeesters en daarmee van de gemeenten en de gemeentesecretarie. Joodse inwoners, oftewel iedereen met tenminste één joodse grootouder, moesten registratieformulieren invullen en inleveren bij de gemeente. Tegen betaling van een gulden kregen joden dan een geel kaartje, waarmee ze later hun persoonsbewijs konden afhalen. Het gele kaartje moest bij het persoonsbewijs (PB) worden gedragen. Die J werd later ook op de persoonsbewijzen gestempeld door de gemeente. De gemeenten werkten de gemeentelijke administratie met gegevens over de joodse achtergrond bij, en voegden zogeheten edelruiters, een zwart klemmetje, toe op de persoonskaarten met een J. Zo waren ze snel te lichten. Ook werd er later vaak een lijst met aangemelde joden opgemaakt omdat Sipo/Sd of de *Zentralstelle* daarom vroeg. De *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam was de organisatie die de deportaties in feite organiseerde en was onderdeel van de SD Amsterdam⁷¹.

Vervolgens stuurde de gemeente de aanmeldingsformulieren naar Den Haag, naar de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, waar Jacob Lentz de scepter zwaaide als rijksinspecteur. Lentz stelde in

⁷⁰ Bakker, Rob, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 193-249. Vgl. Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam: Mets & Schilt 2008), p. 84-93; Tammes, Peter, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden', in: Henk Flap en Marnix Croes (reds.), *Wat toeval leek te zijn maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland*, p. 81-85.

⁷¹ Zie voor de J op de PB's: Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Binnenlands Bestuur, nummer toegang 2.04.57, inventarisnummer 2379, instructie van het Departement van Binnenlandse Zaken, d.d. 's-Gravenhage, 3 juli 1941.

een verslag uit mei 1941 “dat alle burgemeesters volle medewerking hebben verleend”⁷². De rijksinspectie sloeg de formulieren op. In maart 1942 vroeg de Rijksinspectie aan de gemeenten om nog een keer te controleren of er geen joden door de registratie heen geglipt waren. Aan de vooravond van de deportaties leverden de gemeenten opnieuw lijsten met de namen van joodse inwoners aan⁷³.

2.2 De registratie van joodse inwoners van Hillegom

De burgemeester deed de oproep tot registratie op 12 februari 1941. Waar in de meeste gemeentearchieven wel een lijst uit 1941 met namen bewaard is gebleven, is daar in Hillegom niets van terug te vinden. We beschikken alleen over opgaven uit 1942. Toen vroeg de *Zentralstelle* om een opgave van joden. De burgemeester gaf toen drie namen op:

- Frederik Rijnveld (Hillegom, 13 januari 1860 – Hillegom, 9 november 1942), Weeresteinstraat 129
- David van der Woude, schoenmaker (Amsterdam, 12 juli 1918 – Auschwitz, 24 september 1943), Hoofdstraat 105
- Jakob Roth, handelsreiziger (Wenen, 21 april 1908 - Lublin, 30 november 1943), 2^e Loosterweg 84, inwonend bij het echtpaar Nooteboom

Bernard Daniël Rijnveld en zijn inmiddels geboren zoon Bernard Frederik Rijnveld ontbreken dus op deze lijst, mogelijk omdat hij gemengd gehuwd was, alhoewel de instructie van de *Zentralstelle* expliciet vermeldde dat ‘arische’ huwelijkspartners ook vermeld moesten worden.

Toen de telefoonaansluitingen van joden opgezegd moesten worden, deed de burgemeester weer een opgave van joodse aansluitingen. Daarop staat Bernard Daniel Rijnveld wel, op adres Weeresteinstraat 129. Zijn vader Frederik woonde inmiddels op Van Den Endelaan 31. Daarmee hebben we een overzicht van de vier joodse inwoners van Hillegom⁷⁴.

Rond de jaarwisseling van 1942-1943, toen de deportaties een half jaar bezig waren, gingen de Duitsers zich richten op instellingen. De *Beauftragte* vroeg toen om namen van joden die in instellingen, ziekenhuizen en sanatoria verbleven. De burgemeester antwoordde “dat mijnerzijds geen opgave, als bedoeld in Uw rondschrjven, is te doen”⁷⁵.

⁷² NL-HaNA, BiZa / Binnenlands Bestuur, 1879-1950, 2.04.57, inv.nr. 2379, *Afschrift. Aan den Heer Dr. Calmeijer*, d.d. 14 mei 1941.

Een vergelijkbare procedure deed zich later voor met de ontvangstbewijzen die werden ingenomen bij de uitreiking van het PB, zie: Bakker, *Boekhouders*, p. 228-229.

⁷³ Bakker, Rob, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 241-246.

⁷⁴ ELO, 0844, inv. nr. 40, Correspondentie en ingekomen stukken betreffende de registratie van Joden en de aan hen opgelegde verboden, 1941-1942.

⁷⁵ ELO, 0844, inv. nr. 40, *Opgave Joden verblijvend in ziekenhuizen, oudeliedengestichten enz.*, d.d. 4 december 1942.

2.3 Verbodsbordjes

Gemeenten moesten ook bordjes ophangen met de tekst *Joden niet gewenscht* of *Beperkte bewegingsvrijheid voor joden* of *Voor joden verboden*. Er waren verschillende momenten waarop de bezetter daarop aandrong. Het belangrijkste moment was 15 september 1941. Toen vaardigde Rauter een *Anordnung* uit met een nieuw bevel voor verbodsbordjes voor het hele land. Vanaf 15 september 1941 mochten joden in het hele land niet meer op allerlei openbare plekken komen. Het verhuisverbod dat er in stond gold ook als joden binnen een gemeente wilden verhuizen. Er kwamen uniforme houten en kartonnen bordjes die aangevraagd moesten worden door de gemeente. Het ging om bordjes met alleen de tekst *Voor joden verboden*. Ook moesten gemeenten een lijst van openbare plekken en gebouwen overleggen waar de bordjes zouden komen te hangen. Het is waarschijnlijk dat deze borden ook in Hillegom hingen, maar ik heb er geen archiefmateriaal van of foto's van aangetroffen. Wel is duidelijk dat de gemeente de *Anordnung* van Rauter binnenkreeg⁷⁶.

⁷⁶ ELO, 0844, inv. nr. 40, *Regeling*, d.d. 15 september 1941;

De *Anordnung* was gebaseerd op VO 20/1941. Zie Presser, J., *Ondergang*, deel I, p. 116-117. Later werd deze Verordening vervangen door VO 138. De *Anordnung* van 15 september was ook gebaseerd op VO 138, zie: Presser, J., *Ondergang*., deel I, p. 143-145.

3.1 Gemeentepolitie: inleiding

Dit onderzoek kijkt ook naar de rol van de lokale politie bij de Jodenvervolgung. Het is uit de grote steden bekend dat politie werd ingezet bij het afgeven van oproepingen en het ophalen van joden van huis met behulp van naam- en adreslijsten. Hoe zat dat in Hillegom?

Eerst kort iets over de Nederlandse politie tijdens de oorlog. Seyss-Inquart had al direct na de capitulatie verordonneerd dat de Nederlandse politie onderschikt was aan de Duitse politie en haar bevelen had op te volgen. Hanns Albin Rauter werd als *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* verantwoordelijk voor de Nederlandse politie. Het was zijn doel om de Nederlandse politie te hervormen en te centraliseren. De politie was vanouds gedecentraliseerd, ressorteerde onder drie verschillende ministeries, bestond uit vier soorten politie op nationaal niveau en daarnaast gemeentelijke politiekorpsen op lokaal niveau. Alleen steden en gemeenten met een groter aantal inwoners hadden een gemeentelijk politiekorps, waaronder Hillegom.

Rauter richtte zich vooral op de vorming van een gecentraliseerde politie en het verkrijgen van meer greep op de gemeentelijke politiekorpsen buiten de burgemeesters om. Hij wilde een centraler en slagvaardiger politieapparaat creëren, slagvaardig bij het aanpakken van tegenstanders en vijanden van het nazisme, waaronder joden. Ook wilde hij een politie die minder lokaal geworteld was. Uiteindelijk zou de politie onder een zelfstandig bestuursorgaan komen te vallen, het directoraat-generaal van politie, al bleef de secretaris-generaal van Justitie wel de hoogst verantwoordelijke ambtenaar. Dit gebeurde in december 1942 en ging in per 1 maart 1943 (VO 147/1942). Burgemeesters van kleinere gemeenten zoals Hillegom bleven tot 1 maart 1943 verantwoordelijk voor de gemeentepolitie en hadden daarna alleen ‘nog een zekere informele invloed’ aldus Peter Romijn. Hun zeggenschap over de gemeentepolitie werd sterk beperkt, stellen ook Griffioen en Zeller. In de provincies was vanaf 1943 de nieuwe gewestelijk politiepresident de hoogst verantwoordelijke in plaats van de procureurs-generaal die voorheen de hoogste bevoegdheid hadden⁷⁷.

Alle lokale korpsen werden in oktober 1942 gesommeerd alle instructies voor arrestaties die uit Den Haag of van de SD kwamen op te volgen. In juli 1943 beval Rauter de Staats- en Gemeentepolitie om alle joden te arresteren en af te leveren bij de kampen Westerbork, Vught of bij de SD. Ook hun onderduikgevers moesten gearresteerd worden.

De gemeentepolitie werd verder ingezet bij allerlei anti-joodse maatregelen, zoals gedwongen verhuizing naar Amsterdam, het handhaven van het verbod te verhuizen uit Amsterdam, de deportaties en het ophalen van joden van huis, inclusief soms het begeleiden van kleine transporten naar Westerbork, het leeghalen van de achtergelaten huizen, het plaatsen van bordjes *Voor joden verboden* en het arresteren van joodse onderduikers⁷⁸.

⁷⁷ Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 428. Vgl. Griffioen/Zeller, *Jodenvervolgung*, p. 548-551. Vgl. Gerritse, Theo, *Rauter*, p. 183-194, aldaar 184-185. De politiepresidenten zaten in Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Arnhem en Eindhoven. Vgl. Smeets, Jos en Tommy van Es, *In de frontlinie*, p. 99; Vgl. Kemperman, Jeroen, *Een kwestie van uitvoering*, p. 198.

⁷⁸ Circulaire van de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandse Politie (L. J. Broersen) aan alle Nederlandse politiebureaus, 30 oktober 1942, in: Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal

3.1.1 Politieverzet

Historicus Hinke Piersma beschreef juist het verzet van Nederlandse politiemensen⁷⁹. Zij gaat in op de verzetsdaden van individuele politiemensen in het hele land. Zij maakt de verschillende spagaten duidelijk waarin politiemensen terecht kwamen. De eerste spagaat gaat over degenen die weigerden aan anti-joodse maatregelen mee te werken. Ze maakten het moeilijker voor de anderen. Weigeraars werden dan ook na de oorlog lang niet altijd met open armen ontvangen in het korps. Politieagenten die weigerden mee te werken aan de Jodenvervolging werden overigens tot maart 1943 gestraft met ontslag, vanaf maart 1943 volgde vaak arrestatie en opsluiting in een concentratiekamp⁸⁰. Piersma vat het dilemma als volgt samen: “Politiemensen die zich binnen de organisatie verzetten werden geconfronteerd met de botsing tussen hun ondergeschiktheid aan het bevoegde gezag (in toenemende mate genazificeerd) en de binnen de korpsen heersende groepsdynamiek enerzijds en, anderzijds, hun persoonlijke (morele) opvattingen over recht en onrecht⁸¹”. Jos Smeets en Tommy van Es verwoordden het zo: “Eind 1940 ontstonden hier en daar de eerste twijfels (...). Maar consequenties werden er zelden getrokken. Een uitzondering vormde marechaussee-officier Versteegh die reeds in oktober 1940 ontslag nam (...). De norm die Versteegh hanteerde ontbrak bij grote delen van de politie en was bij de officieren van de marechaussee ook niet altijd aanwezig (...). Zij noemen ook individuele politiebeamten die verzet pleegden maar benadrukken dat er geen georganiseerd politieverzet was⁸². Ook de Bijzondere Raad van Cassatie oordeelde na de oorlog hard over de politie: “in de meeste politiekorpsen is van de hoogste tot de laagste rangen zwaar tegen het vaderland en zijn bevolking gezondigd door te grote meegaandheid”⁸³.

Een tweede spagaat kon binnen een persoon spelen: politiemensen die verzet hadden gepleegd maar ook vervolgd werden voor collaboratie. Het gaat dan om politiemensen van wie het verzet bewezen was maar over wie ook een naoorlogs strafdossier bestond. Zo iemand was Pieter Jan van Dam, die naar eigen zeggen verzetsdaden had begaan maar na de oorlog toch onderzocht werd en die een CABR-dossier heeft. Over hem straks meer⁸⁴.

Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), nummer toegang 2.09.09, inv. nr. 69653, dossier 2480, L.J. Broersen; Gelders Archief, toegang 0039, inv. nr. 6816; ELO, 0552, 0552 Inventaris van het archief van de Gemeentepolitie Leiden, 1853-1993, inv. nr. 5019, stukken betreffende de beperkende bepalingen voor joden, 1941-1943. 1941-1943, No. 32 R.P., *Onderwerp: bestrijding van het vluchten van joden*, d.d. 8 juli 1943; *Onderwerp: verblijfsverbod voor joden in provincies*, d.d. 19 april 1943. Vgl. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 432-434; Griffioen/Zeller, *Jodenvervolging*, p. 558-559, noot 552; Bakker, *Boekhouders*, p. 442-444; NIOD, toegang 020, inv. nr. 263, *An den General kommissar für das Sicherheitswesen*, d.d. 15 september 1942.

⁷⁹ Piersma, Hinke, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd* (Amsterdam/Antwerpen: Querido 2019).

⁸⁰ Piersma, Hinke, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd*, p. 109-111, 126.

⁸¹ Piersma, Hinke, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd*, p. 192. Vgl. Smeets, Jos, Tommy van Es en Guus Meershoek (eindred.), *In de frontlinie. Tien politiemannen en de Duitse bezetting* (Amsterdam: Boom 2014), p. 189.

⁸² Smeets, Jos en Tommy van Es, *In de frontlinie*, p. 192-193, 196.

⁸³ Geciteerd in: Michal Citroen, *Een adres. De geschiedenis van de joodse onderduik* (z.p.: Alfabet uitgevers 2024), p. 285. Vgl. Kemperman, Jeroen, *Een kwestie van uitvoering*, p. 229-234.

⁸⁴ Piersma, Hinke, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd*, p. 24, 190; NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 109594 dossier 46/17952.

3.1.2 Gemeentepolitie in Hillegom

In Hillegom was sprake van gemeentepolitie. Vanaf maart 1943 viel dit korps officieel niet meer onder de burgemeester. De sterkte van het korps heb ik niet precies kunnen vaststellen maar in alle bronnen ben ik in totaal vijftien namen van politiebeambten tegengekomen inclusief de korpschef. In 1940 waren er drie agenten bij gekomen. In 1940 verhoogde de gemeente Hillegom de salarissen⁸⁵.

Aangezien er maar heel weinig joden in Hillegom woonden, was het arresteren van joodse inwoners geen grote taak voor de politie. Maar was ze er überhaupt bij betrokken? Van een paar arrestaties is bekend dat de gemeentepolitie erbij betrokken was. Daaronder ook joodse onderduikers die geen inwoners van de gemeente waren. Het gaat om de volgende arrestaties⁸⁶:

- Arrestatie van het ondergedoken echtpaar Hartog-Horneman bij de familie Peet aan de Noorderlaan 17, 12 september 1942: Samuel Hartog (Terneuzen, 2 augustus 1890 – Auschwitz, 24 september 1942) en Leentje Hartog-Horneman (Rotterdam, 27 juni 1896 – Auschwitz, 24 september 1942)⁸⁷.
- Arrestatie van het ondergedoken gezin Cohen-Van Buuren, volgens de Amsterdamse politierapporten gearresteerd door de politie Hillegom op 18 juli 1942 op een onbekend adres in Hillegom. Ze werden door een Hillegomse agent van politie naar Amsterdam gebracht⁸⁸.

Het ging om het echtpaar Meijer Cohen (Amsterdam, 6 september 1913 – Auschwitz, 30 september 1942) en Esther Cohen-van Buuren (Amsterdam, 5 juli 1916 – Auschwitz, 26 juli 1942), dochter Willy Cohen (Amsterdam, 25 januari 1940 – Auschwitz, 26 juli 1942).

En het echtpaar Klaartje van Buuren-Vleeschdraager (Amsterdam, 6 december 1883 – Auschwitz, 14 september 1942) en Jacob van Buuren (Amsterdam, 22 maart 1888 – Auschwitz, 14 september 1942 of 7 oktober 1942)⁸⁹ en dochter Elisabeth de Vries-van Buuren (Amsterdam, 30 augustus 1919 – Auschwitz, 30 september 1942)⁹⁰.

⁸⁵ ELO, 0844, inv. nr. 324, Stukken betreffende de vaststelling van de verordening regelende de rangen, het aantal, de samenstelling, de eisen van benoembaarheid en de bezoldiging van de ambtenaren van de Gemeentepolitie, met wijzigingen 1934-1943, agenda no. 7, d.d. 31 juli 1940.

⁸⁶ Een probleem met onderzoek naar de politie in Hillegom is dat er geen archief van de gemeentepolitie is overgeleverd. Het maakt geen onderdeel uit van de archieven bij ELO en het is onduidelijk waar het gebleven is en of het vernietigd is. Ik heb verschillende personen ernaar gevraagd, o.a. bij de Stichting Vrienden van Oud Hillegom, maar ook oud-archivaris Piet van Schie en zoon Henk Hoekstra van politiebeambte W.A. Hoekstra, die na de oorlog boven het politiebureau woonde. Er zijn dus geen dag- en nachtrapporten van de gemeentepolitie geraadpleegd, doorgaans een belangrijke bron om arrestaties in terug te vinden. Op het moment van schrijven is Jaap Keijzer, oud-politieagent in Hillegom, aan het informeren waar het archief zou kunnen zijn. Misschien levert dat nog wat op.

⁸⁷ Arrestatie door de agenten Noppen, Stilma, Van Mourik en Van Beek. Begeleiding naar Amsterdam door Van Beek en Stilma. Zie: NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv. nr. 37185, dossier 2852; inv. nr. 78562; Nationaal Archief, Den Haag, Militair Gezag in Zuid-Holland, nummer toegang 3.09.34, inventarisnummer 126, Gewest 12 Binnenlandse Strijdkrachten te Hillegom, PV d.d. 18 juni 1945.

⁸⁸ Het lijkt om de naam Van Dam te gaan maar het is lastig leesbaar: Stadsarchief Amsterdam, 5225, Archief van de Gemeentepolitie, inv. nr. 7304, Dagrappporten van inbewaringgestelde joden en niet-joden, 1942-1943, dagrapport 18 juli 1942. Voor de gebruikte afkortingen in de politierapporten zie: https://archief.amsterdam/uitleg/indexen/40-politierapporten-1940-1945?utm_source=OpenArchieven&utm_medium=browser&utm_campaign=OpenData.

⁸⁹ Sterbebücher Auschwitz, Nr. 34844/1942.

⁹⁰ Mooie aanvulling is dat Charlotte van Kampen de details van deze arrestatie heeft gereconstrueerd. Voor dit rapport is vooral van belang dat de Hillegomse politie de twee gezinnen arresteerde maar ik vermeld hier voor

- Arrestatie van Jakob Roth, februari 1943. Niet door de gemeentepolitie opgepakt, maar door onder andere NSB'ers. Volgens het CABR-dossier van NSB-leider Theodorus van de Reep verbleef Roth een nacht op het politiebureau en werd hij vandaar naar de SD in Den Haag gebracht⁹¹.

In het CABR-dossier van Theodorus van de Reep is ook sprake van arrestatie van ondergedoken joden in de Patrimoniumbuurt en in de buurt van het station in juli 1943. Agenten Van Dam en Van Dijk ontkenden daarbij betrokken te zijn en hadden naar eigen zeggen juist eerder joden gewaarschuwd in de Patrimoniumbuurt in mei 1943. Aangezien dit allemaal naoorlogse verklaringen zijn is het moeilijk te zeggen hoe het precies zat. In een recent artikel in *Hangkouserieën* constateren Charlotte van Kampen en Demian Otten geen betrokkenheid van de gemeentepolitie bij de razzia in juli⁹².

3.1.3 Zuivering

Piersma besteedde ook aandacht aan de naoorlogse zuivering, net als Jeroen Kemperman die in 2025 promoveerde op de gemeente Amsterdam tijdens de bezetting⁹³. De zuivering was een taak van speciaal benoemde commissies die zich weer vooral baseerden op getuigenverklaringen. Ook voor Hillegom was waarschijnlijk zo'n commissie actief, maar ik heb nauwelijks archivalia van de commissie meer aangetroffen. Er was ook een regionale zuiveringscommissie Leiden-Noord actief. De regionale commissie adviseerde vervolgens over het al dan niet nemen van een maatregel (zoals ontslag of overplaatsing) en de burgemeester of minister hakte uiteindelijk de knoop door. Het was geen strafrechtelijke procedure, en dus ook geen uniforme procedure en er werd uitdrukkelijk geen straf opgelegd maar een maatregel. De politie had een dubbelrol: ze arresteerde en onderzocht collaborateurs maar ze was ook zelf voorwerp van onderzoek door de zuiveringscommissies. Piersma noteert: "sommige politiemensen werden tot hun eigen verbazing in staat van beschuldiging gesteld. Dit was het gevolg van het feit dat iedere burger een klacht kon indienen, die vervolgens diende te worden onderzocht". Dat overkwam in Hillegom bijvoorbeeld agent Piet Jan van Dam die nog tot in de jaren '70 bezig was om zijn blazoën te zuiveren. Gevolg van deze brede manier van beschuldigingen was dat persoonlijke afrekeningen vermengd raakten met de zuiveringen. En dat

de volledigheid de bevindingen van Charlotte. De twee joodse gezinnen waren zeer waarschijnlijk ondergedoken op Bethlehemlaan 3 bij Hendrik Broekhof. Via zijn zoon Cornelis Bastianus Broekhof die hen waarschijnlijk uit de 1^e Sweelinckstraat in Amsterdam kende, doken zij onder bij Hendrik Broekhof in Hillegom. Daar werden ze op 18 juli gearresteerd, een dag na hun aankomst. Broekhof zelf werd op 20 juli gearresteerd en na verhoor op 24 juli weer vrijgelaten.

Zie: Stadsarchief Amsterdam, 5225, inv. nr. 7307, Processen-verbaal van het verhoor van (verdachte) joden en niet-joden inzake inbeslaggenomen goederen en papieren, alfabetisch geordend op achternaam van de verdachten, 1942-1943, PV Broekhof; Politierapporten '40-'45, inv. nrs. 6279, 7153, 7178, 7304; Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), nummer toegang 2.09.09, inv. nr. 107144 (dossier T63157), 85777 (dossier 16207).

⁹¹ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv. nr. 159, dossier 377/49.

⁹² NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv. nr. 159, dossier 377/49, verklaring Pieter van Dijk, verklaring P.J. van Dam; Kampen, Charlotte van en Demian Otten, 'De vergeten razzia van 1943', *Hangkouserieën. Stichting Vrienden van Oud Hillegom* 98, jaargang 33, oktober 2025, p. 10-13. Van Dam noemt drie adressen die hij gewaarschuwd zou hebben in mei 1943: Vlietstraat 8, 76 en 78. Vlietstraat 8 en 76 worden ook genoemd in het artikel van Van Kampen en Otten. Daar werden op 24 juli joodse onderduikers gearresteerd.

⁹³ Kemperman, Jeroen, *Een kwestie van uitvoering*, p. 350-359; Piersma, Hinke, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd*, p. 172.

lager personeel hun leidinggevend en ging beschuldigen. En de zuiveringscommissies voor de politie bestonden zelf uit politiebeambten, deels uit het eigen korps. De politie zuiverde dus zichzelf⁹⁴.

De Jodenvervolg ing kwam landelijk weinig aan bod in de zuiveringen en speelde alleen een rol als iemand fanatiek of uit eigen initiatief anti-joodse maatregelen of arrestaties had uitgevoerd. Politieagenten werden dus niet vervolgd voor medewerking aan razzia's of arrestatie van joden op zich, alleen als ze zich overijverig of te initiatiefrijk hadden opgesteld⁹⁵.

Van Hillegom zijn drie zuiveringsdossiers overgebleven⁹⁶. Dat betekent dat er tegen drie agenten klachten waren binnengekomen die vervolgens werden onderzocht. Het ging om de agenten Braas, Van Dam en korpschef de Boer. Alle klachten werden afgewezen, dat wil zeggen dat er geen maatregelen tegen de politiebeambten werden genomen. De klachten die tegen hen waren ingebracht hadden niets met de Jodenvervolg ing te maken, vandaar dat ik er verder niet op in ga. Alleen in het dossier van Pieter Jan van Dam wordt de Jodenvervolg ing genoemd maar dan in algemene zin. Van Dam verdedigde zich tegen de klacht door erop te wijzen dat hij juist veel verzetsdaden had begaan waaronder hulp aan joden. Hij specificeerde die hulp verder niet⁹⁷.

Van Dams dossier is een inzichtelijk dossier als het om de tekortkomingen van de zuivering gaat want Van Dam kon niet accepteren dat er überhaupt een onderzoek naar hem was geweest. Zoals tegen zovelen was er tegen hem een klacht ingediend (over een overijverige houding bij een huiszoeking). En die moest onderzocht worden. Hij kreeg niet te horen van wie de klacht was maar deze was niet anoniem. Van Dam werd snel zuiver verklaard, al in juli 1945 (al kreeg hij dat pas in april 1946 te horen). Hij kon de klacht en het onderzoek echter niet verkroppen en schreef er tot ver na de oorlog brieven over. Het toont hoe pijnlijk de zuivering kon zijn voor politiemensen en het toont de verwarring over de zuivering op zich: hij vroeg om rehabilitatie maar Van Dam was nooit vervolgd en er was dus geen sprake van een besmet blazoen en een noodzaak tot rehabilitatie. Een klacht tegen een politieagent kon iedereen overkomen in dit systeem van zuivering en was geen bewijs van iemands daden tijdens de oorlog. De minister van Justitie antwoordde hem dan ook in 1969 dat er geen rehabilitatie nodig was⁹⁸.

⁹⁴ Piersma, Hinke, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd*, p. 172; Kemperman, Jeroen, *Een kwestie van uitvoering*, p. 352, 401.

⁹⁵ Piersma, Hinke, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd*, p. 172. Vgl. Scherpenisse, Susan, e.a., *Nederlandse bestuurders tijdens de Tweede Wereldoorlog*, p. 182; Kemperman, Jeroen, *Een kwestie van uitvoering*, p. 389, 402-403.

⁹⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Bureau Juridische Zaken; Zuivering Politie Ministerie van Justitie: Bureau Juridische Zaken; Zuivering van de Afdeling Politie, (1941) 1944-1965 (1983), nummer toegang 2.09.54, inventarisnummer 787, Boer, A.L. de; inv. nr. 1048, Braas, C.; inv. nr. 1413, Dam, P.J. van.

⁹⁷ NL-HaNA, Justitie / Zuivering Politie Justitie / Zuivering Politie, 2.09.54, inv.nr. 1413, Bijlage I, z.d.

⁹⁸ NL-HaNA, Justitie / Zuivering Politie Justitie / Zuivering Politie, 2.09.54, inv.nr. 1413, verzoek rehabilitatie en schadevergoeding, d.d. 25 mei 1966; verzoek om rehabilitatie, d.d. 5 november 1969. Ook in de jaren 70 bleef Van Dam nog brieven schrijven aan de minister en de burgemeester over o.a. de zuivering met kritiek op de samenstelling van de zuiveringscommissie destijds. Aangezien de Jodenvervolg ing in dit dossier bij ELO niet aan de orde komt, laat ik dat verder buiten beschouwing, zie: ELO, 0844, inv. nr. 2096, Stukken betreffende de verzoeken om zuivering door agent P.J. van Dam, 1971-1976. Vgl. Nationaal Archief, Den Haag, Kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, nummer toegang 3.02.42, inventarisnummer 482, Kwestie rondom de rehabilitatie van een politiemans die (mogelijk ten onrechte) beschuldigd is.

3.2 Roerende goederen: inleiding

De bezetter liet ook haar oog vallen op de huisraad van joodse Nederlanders. Rauter had in maart 1942 bevolen dat joden niet zonder toestemming meubels uit hun eigen woning mochten verwijderen. Dat was een opmaat tot roof van meubels toen de deportaties begonnen waren.

Direct nadat de joodse bewoners waren weggevoerd werd de inboedel meestal geïnventariseerd maar soms ook als de joodse inwoners er nog waren. De belangrijkste speler daarbij was de *Einsatzstab Rosenberg* (ERR). Deze organisatie was verantwoordelijk voor de organisatie van de meubelroof. De ERR in Nederland stond onder leiding van *SS-Sturmabannführer* Albert Schmidt-Stahler. Een tweede instantie was de *Hausraterfassungsstelle*, onderdeel van de SD Amsterdam die de inventarisaties opstelde. Deze werkte door het hele land in opdracht van de *Einsatzstab Rosenberg* (ERR). De ERR gaf vervolgens opdracht de huizen leeg te halen en daarbij was Nederlandse politie en (tot maart 1943) de *Hausraterfassung* aanwezig om te controleren of er niets gestolen werd. Lokale (verhuis)ondernemingen of gemeentearbeiders deden het praktische sleepwerk en tijdelijke opslag. De firma Puls in Amsterdam is het bekendst geworden omdat die in Amsterdam vele joodse woningen leeghaalde en de meubels opsloeg. In kleinere plaatsen werden ook verhuisbedrijven ingezet of deden gemeentewerkers het sleepwerk. De gemeentepolitie hield toezicht. De roofoperatie had van de Duitsers de codenaam *M-Aktion* oftewel *Möbelaktion* gekregen⁹⁹.

3.2.1 Leeghalen van joodse woningen in Hillegom

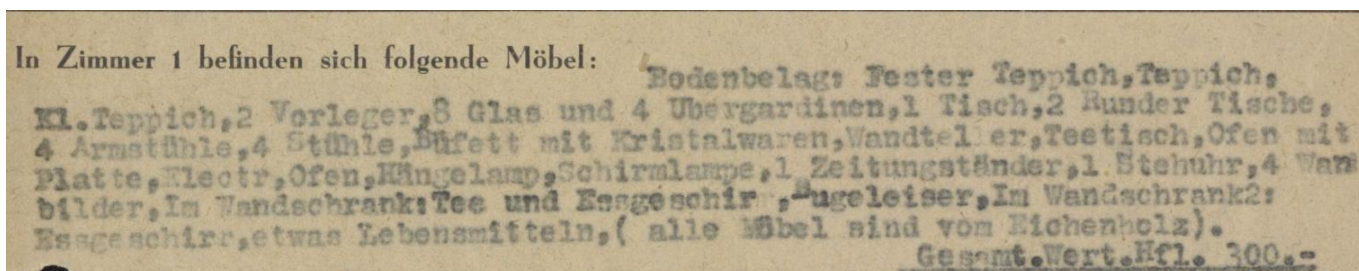
Met joodse woningen bedoel ik hier woningen die door joden bewoond werden, ongeacht wie de eigenaar was. Het belangrijkste archief is het archief van de ERR bij het NIOD. Dat archief bevat de inventarisaties van de *Hausraterfassung* uit plaatsen in het hele land. Het bevat twee inventarisaties van Hillegomse adressen. Het gemeentearchief heeft geen materiaal over meubelroof.

De Hillegomse adressen zijn Van den Endelaan 31 en Hoofdstraat 105. Op het eerste adres woonde vader Frederik Rijnveld. Zijn huis werd op 26 oktober 1942 geïnventariseerd door twee mannen van de *Hausraterfassung*. Hun namen staan erbij en komen ook voor op inventarisaties uit andere plaatsen¹⁰⁰. Het is een uitgebreide boedelbeschrijving van twee pagina's. Om een voorbeeld te geven, dit is de beschrijving van de eerste kamer:

⁹⁹ Aalders, Gerard, *Roof*, p. 229-237, aldaar p. 231.. Vgl. Jesse Breet, "*Grootere diefstal bestond er dus niet*". *De roof van huisraden en het proces van de Jodenvervolgung in Nederland* (Menasseh ben Israël Instituut Studies Amsterdam no. XVIII, 2025), p. 23-24, 40.

¹⁰⁰ Bijvoorbeeld in Amersfoort de namen Nauta en Braam. Interessant genoeg werkte de andere man, Witsen, naar eigen zeggen niet voor de *Hausraterfassung* maar voor de Liro waar hij joodse inboedels inventariseerde, zie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), nummer toegang 2.09.09, inv. nr. 85077, dossier 6588, PV door J. Hattgers en B.H. Hofman, d.d. 24 sept 1946, p. 2 en 3.

Breet schrijft dat de inventarisaties opgesteld werden door medewerkers van de *Hausraterfassung*. Vgl. Jesse Breet, "*Grootere diefstal bestond er dus niet*", p. 32.

De totale waarde van de inboedel was f 715. Op 20 mei 1943 werd de woning leeggehaald door de ERR. Er was ook een Nederlandse politieagent aanwezig maar de handtekening lijkt niet van een Hillegomse agent te zijn. Rijnveld leefde toen niet meer.

De medewerkers van de *Hausraterfassung* die de inventarisatie opstelden gingen op dezelfde dag ook naar Hoofdstraat 105. Daar woonde schoenmaker David van der Woude of hij had er gewoon want volgens een archiefkaart¹⁰¹ van Amsterdam woonde hij vanaf 18 augustus in de hoofdstad. Hij had weinig bezit en had in Hillegom een kamer gehuurd. Er was alleen textiel aanwezig. Of dat werd meegenomen weten we niet¹⁰².

3.2.2 Financiën.

Wie moest de kosten voor het leegruimen en de opslag dragen? Rob Bakker schrijft daarover dat Secretaris-Generaal Frederiks van Binnenlandse Zaken najaar 1943 alle gemeenten aanschreef. Hij vroeg op 22 oktober in opdracht van de commissaris-generaal Wimmer om een inschatting van de gemaakte kosten voor de Jodenvervolgung. Het ging om kosten die in drie posten verdeeld waren: het op transport stellen van joden, opslag en bewaking van de inboedels en de kosten van het afvoeren van de inboedels. Voorlopig moesten gemeenten die kosten zelf dragen.¹⁰³

De gemeente Hillegom gaf waarschijnlijk geen kosten op. Er zijn geen opgaven in het archief aangetroffen of posten in de jaarrekeningen. Ook ontbreekt de gemeente in de landelijke overzichten van opgaven in het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken¹⁰⁴.

¹⁰¹ <https://archief.amsterdam/indexen/deeds/985333e3-f512-56a3-e053-b784100ade19>.

¹⁰² NIOD toegang 093a, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, inv. nr. 72, p. 3-6.

¹⁰³ Bakker, Rob, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 448-449. Voor de circulaire zie: Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Binnenlands Bestuur, nummer toegang 2.04.57, inventarisnummer 2380, *stukken betreffende de behandeling van aangelegenheden met betrekking tot de uitvoering van bezettingsmaatregelen tegen Joden. 1940-1946*, circulaire d.d. 22 oktober 1943; Liro aan den Comptabele v/h Departement van Binnenlandse Zaken, d.d. 1 augustus 1944; de burgemeester van Hoogeveen aan den heer Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken, d.d. 9 februari 1945. Vgl. NIOD toegang 020, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1257, *Stukken betreffende het verhalen van door de gemeenten in verband met de deportatie van joden verrichte uitgaven, 1943-1944*. Vgl. over het voorschieten van de kosten: Het Utrechts Archief, toegang 1201, *Commissaris der Koningin in de Provincie Utrecht 1920-1954*, inv. nr. 3514.

¹⁰⁴ ELO, 0839, inv. nr. 1429, Rekening der inkomsten en uitgaven van de gemeente Hillegom 1943, p. 181; NIOD toegang 020, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1257, *Stukken betreffende het verhalen van door de gemeenten in verband met de deportatie van joden verrichte uitgaven, 1943-1944*; Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Binnenlands Bestuur, nummer toegang 2.04.57, inventarisnummer 2380. De gemeente Hillegom komt niet voor in dit archief.

3.2.3 Fietsen en radio's

Niet alleen huisraad van joden werd geroofd, ook fietsen en radio's. Die moesten joden zelf inleveren. De radio's waren het eerst aan de beurt. Rauter beval op 15 april 1941 dat alle joden hun radio's moesten inleveren. Op basis van VO 26/1941 moesten de toestellen ingeleverd worden als de eigenaar naar verboden zenders luisterde. Rauter ging ervan uit dat dat voor alle joden gold. De radio's moesten voor 30 april 1941 ingeleverd worden. Gemengd gehuwde joden waren vrijgesteld maar als de man van het echtpaar joods was, mocht hij niet naar de radio luisteren¹⁰⁵.

In juni 1942 verscheen een bevel dat joden buiten Amsterdam hun fietsen moesten inleveren bij de politie. Gemeenten moesten fietsen van joden innemen, opgave doen van de joodse inwoners die een fiets hadden ingeleverd en de fietsen opslaan. Als er nog reparaties aan ingeleverde fietsen nodig waren, dan diende dat te gebeuren op kosten van de joodse eigenaar¹⁰⁶.

Het is niet bekend of de joodse inwoners van Hillegom fietsen of radio's inleverden.

¹⁰⁵ Aalders, *Roof*, p. 202-203.

¹⁰⁶ Aalders, *Roof*, p. 202-203.

4 Roof van joodse bedrijven: inleiding

In Hillegom was er een joods bedrijf zoals we al zagen, de *NV Hillegomse Bloembollenkwekerij en Handel voorheen F. Rijnveld en zonen*. Eerst iets over de ‘roof’ van joodse bedrijven in Nederland. In Nederland waren in dit opzicht twee Duitse Verordeningen van belang. Op 22 oktober 1940 verscheen Verordening 189 (VO 189/1940) waarin stond dat alle joodse bedrijven zich moesten laten registreren bij een Duitse instantie, de *Wirtschaftsprüfstelle* (WPS). Dit kantoor registreerde het bedrijf als joods en registreerde alle activa. De definitie van joods was erg ruim en omvatte zelfs bedrijven die onder de vage term joodse invloed vielen. Een bedrijf met een joodse eigenaar, of twee, werd zeker als joods beschouwd. Het decreet definieerde ook wie joods was en wie niet¹⁰⁷.

Op 12 maart 1941 volgde nog een besluit: VO 48/1941. In deze verordening werd bepaald dat joodse bedrijven onder toezicht konden worden gesteld van een beheerder of bewindvoerder, in het Duits een *Verwalter* of *Treuhänder*. Hij had het recht om het bedrijf naar eigen goeddunken te besturen. Joodse eigenaren verloren alle controle over hun bedrijf. Dit decreet werd daarom het decreet tot verwijdering van joden uit het bedrijfsleven of de *Wirtschaftsentjudungsverordnung* genoemd. Het proces van het verwijderen van joden uit bedrijven werd *Entjudung* of *Arisierung* genoemd. De VO was een belangrijke stap in de verarming en ontneming van rechten van Nederlandse joden¹⁰⁸.

Treuhänder was de term die vaak werd gebruikt voor bewindvoerders die het bedrijf moesten liquideren en de *Verwaltungs-Treuhänder*, kortweg *Verwalter*, was de beheerder die het bedrijf voor de lange termijn bestuurde of moest verkopen. Er waren nog twee andere rooforganisaties bij betrokken: de *Omnia Treuhandgesellschaft GmbH* (Omnia), een accountantskantoor dat de *Treuhänders* aanstelde in opdracht van de WPS. De Omnia zat in Praag en had daar al veel ervaring opgedaan met liquidatie van joodse bedrijven. De Omnia had ook een kantoor in Den Haag. Tweede rooforganisatie was de *Niederländische Aktiengesellschaft für die Abwicklung von Unternehmungen* (NAGU) die verantwoordelijk was voor het beoordelen van de waarde van de bedrijven en het verkopen ervan.

Bedrijven werden ver onder realistische prijzen verkocht en de joodse eigenaar zag geen cent van dit bedrag, maar deze prijs werd in de boeken bijgeschreven. Na de oorlog was dit een probleem omdat joodse eigenaren alleen op deze lage prijzen konden terugvallen om een schatting te geven van de waarde van het bedrijf voor het moment van verkoop¹⁰⁹. De koopsom verdween via de NAGU naar de VVRA. De VVRA was een organisatie, of beter gezegd een fonds, dat geld van verschillende plunderingen kreeg en een bankrekening had bij de Liro. Daarnaast verrijkten *Verwalters* of *Treuhänders* zichzelf vaak door hoge onkosten of salarissen te claimen, kredieten te verstrekken of aandelen van het bedrijf te verkopen en de winst voor zichzelf te houden¹¹⁰. Na de afwikkeling van alle financiële zaken en schulden werd het resterende kapitaal overgedragen aan de VVRA, de

¹⁰⁷ Aalders, *Roof*, p. 127.

¹⁰⁸ Katja Happe, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (Amsterdam/Antwerps, 2018), p. 92-93.

¹⁰⁹ Joep Boerboom, *Beroofd volgens de regels. Het lot van zeven joodse ondernemers in Deventer* (Hilversum 2020), p. 19. Vgl. Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1999), p. 139.

¹¹⁰ Aalders, *Berooid*, p. 188.

Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt. Volgens Gerard Aalders werden 2.000 van de 21.000 joodse bedrijven voortgezet¹¹¹.

4.1 De NV Hillegomse Bloembollenkwekerij en Handel voorheen F. Rijnveld en zonen

Uit het bovenstaande blijkt dat, net als bij de roof van joods vastgoed, gemeenten geen rol speelden bij de verkoop of liquidatie van joodse bedrijven. Het beheer door de Omnia ging geheel buiten de gemeenten om. Voor dit onderzoek is het daarom minder van belang. Voor de volledigheid sta ik toch stil bij het bedrijf van Rijnveld om duidelijk te maken hoezeer Rijnveld getroffen werd door de roofzucht van de bezetter ten aanzien van joden.

Het archief van de Omnia en de Nagu bij het NIOD bevat de zogenaamde liquidatiedossiers en is op plaatsnaam doorzoekbaar. Het archief bevat een dossier over de NV Rijnveld, maar het is erg summier en geeft geen informatie over het reilen en zeilen van de firma in de oorlog. Het dossier bevestigt iets wat we al wisten uit het dossier over de landbouwgronden: Van de Ven was enig directeur en enig aandeelhouder geworden. Hij was per 1 januari 1941 directeur geworden en kocht in augustus alle aandelen van Rijnveld. Daarmee was het bedrijf niet meer joods voor de bezetter. Dat verklaart waarschijnlijk dat het dossier zo dun is. Het bedrijf werd niet geliquideerd of verkocht, handelingen die normaliter veel papierwerk met zich meebrachten. Het bedrijf bleef bestaan. Een brief in het Omnia-dossier stelt letterlijk dat het bedrijf niet meer “anmeldeplichtig” was. Wel werd er opmerkelijk genoeg een *Verwalter* benoemd in 1941. Waarom, is onduidelijk als het geen joods bedrijf meer was. Een *Verwalter* met de joodse naam Polak nog wel die ook onder de naam J.C.W. Onderdenwijngaard opereerde. Van de Ven prees hem na de oorlog en zei dat hij waarschijnlijk joods was, maar er is niets dat daarop wijst. In het Omnia dossier wordt hij een ‘ariër’ genoemd en zijn naam Jan Cornelis Willem Polak komt niet voor in de cartotheek van de Joodse raad¹¹².

Kort gezegd: net als bij de landbouwgronden en bij zijn woonhuis lukte het Rijnveld om roof door de bezetter te voorkomen in een één-tweetje met Van de Ven. Daarom konden zijn bezittingen na de oorlog relatief makkelijk teruggegeven worden¹¹³.

¹¹¹ Gerard Aalders, *Roof*, p. 135-140. Jean Marc Dreyfus heeft een iets ander nummer in een vergelijkend onderzoek naar roof van joodse bedrijven in Frankrijk, België en Nederland. Hij stelt dat van de 14.000 bedrijven in Nederland er 11.000 zijn geliquideerd. Er waren nog eens 8.000 bedrijven ‘entjudet’. Zie: Jean Marc Dreyfus, ‘The Looting of Jewish Property in Occupied Western Europe’, in: Martin Dean, Constantin Goschler and Philipp Terr (eds), *Robbery and Restitution. The Conflict over Jewish Property in Europe* (New York, 2007), p. 53-67, aldaar p. 63.

¹¹² Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 94f, Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H., de Deutsche Revisions- und Treuhand A.G. (Zweigniederlassung Den Haag) en de Wirtschaftsprüfstelle, inv.no.: 5961; NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 78563 (dossier alfabetisch, Peschier Laurens). Polak heeft een CABR-dossier op naam van J.C.W. Onderdenwijngaard en de NV Vellen en Pelterijenhandel (Javastraat 30 in Den Haag). Het dossier bevat nauwelijks gegevens en geen veroordeling en de relatie tussen Polak en de NV Vellen en Pelterijenhandel wordt niet duidelijk. Wel blijkt dat deze NV handeldreef met de nationaalsocialistische *Zentralauftragstelle*. De NV Rijnveld komt niet in het dossier voor, zie: NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 90998, dossier 40703, Polak.

¹¹³ Er werd overigens een auto gevorderd van de firma door de bezetter. Het ging om een Chevrolet. Eigenlijk ging het om een gedwongen verkoop want er werd f 2.200 voor betaald aan de NV, zie: ELO, 0844, inv. nr. 549,

Deel 3. Afronding en conclusie

Inleiding: rechtsherstel

Tijdens de oorlog had de Nederlandse regering in ballingschap in Londen al door dat de nazi's op grote schaal aan het roven waren en dat joden daarvan in het bijzonder het slachtoffer werden. De regering ondertekende de verklaring van de geallieerden van 5 januari 1943 waarin de geallieerden verklaarden te zullen optreden tegen roof en dat onrechtmatige transacties in de bezette gebieden teruggedraaid zouden worden. De Nederlandse toelichting op de *Joint Declaration* verwoordde het als volgt: "U kunt erop rekenen dat de Nederlandse Regeering alles in het werk zal stellen opdat het onrecht geschapen door roof en plundering naar mogelijkheid en billijkheid zal worden ongedaan gemaakt". Op 7 januari 1943 werd dat op Radio Oranje nog eens bevestigd en op 3 juni 1942 was ook al gewaarschuwd om geen joods bezit te kopen. Zo was het wel heel moeilijk om in het bezette Nederland joodse bezittingen 'te goeder trouw' te kopen¹¹⁴.

De vraag is wat al deze intenties uiteindelijk betekenden voor het rechtsherstel in de praktijk. We weten dat Eggens, de jurist achter E100, zich niet door de *Joint Declaration* liet leiden bij het opstellen van E100¹¹⁵.

Om het rechtsherstel in de gemeente Hillegom te beoordelen moeten we ons baseren op de bronnen en die zijn vaak incompleet. Bovendien zijn het zakelijke, formele stukken zoals akten, vermogensoverzichten, correspondentie en taxaties. Die stukken vertellen niets over de houding waarmee de betrokkenen erin zaten en of er begrip was voor elkaars positie. Hoe de onderhandelingen tussen Bernard Daniël Rijnveld en de gemeente precies gelopen zijn, weten we niet. Wat de joodse slachtoffers betreft weten we dat het rechtsherstel voor hen lang duurde en dat men het kil vond. Ook het NBI dat verantwoordelijk was voor de bewindvoering nam vaak een formalistische en wantrouwige houding aan tegenover de slachtoffers¹¹⁶.

Aan de andere kant heeft er wel een grote rechtsherstel-operatie plaatsgevonden na de oorlog. Die was in Londen voorbereid door de Commissie Herstel Rechtsverkeer onder leiding van Eggens. Daarbij werden verschillende soorten bezittingen aan joden gerestitueerd, waaronder vastgoed. We hebben dat voor de twee panden in Hillegom ook gezien. Het was een langdurig proces met veel betrokkenen en we kunnen wel aannemen dat de Nederlandse staat vond dat daarmee recht gedaan was. Bijna al het joodse vastgoed in Nederland kwam terug bij de oorspronkelijke eigenaren, of hun nabestaanden, en het rechtsherstel verliep correct naar de maatstaven en de wetsbesluiten van toen.

Stukken betreffende de vordering van roerende zaken door de Duitse bezetter en de vergoedingen hiervoor, 1941-1951, No. 33232, d.d. 16 juni 1942.

¹¹⁴ Aalders, Gerard, *Berooid*, p. 25-27, 37-39. Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, p. 59.

¹¹⁵ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, p. 415.

¹¹⁶ Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is*, p. 162-163. Vgl. Dusarduijn, Sonja, Frans Fox en Wim van Meurs (reds.), *In bewaring*, p. 85.

Rechtsherstel over joods vastgoedbezit in Hillegom.

In andere rapporten sprak ik van een tweedeling tussen wat je formeel rechtsherstel en moreel rechtsherstel zou kunnen noemen. Formeel werd over alle percelen een rechtsherstelregeling getroffen en werd dus recht gedaan aan de joodse slachtoffers en nabestaanden, volgens de wetsbesluiten van toen. Maar de nauwgezette berekeningen en de lasten die bij de joodse eigenaren werden neergelegd, maken dat het morele aspect te wensen overliet. Het rechtsherstel verliep formalistisch en zuinig naar de joodse slachtoffers toe. Bovendien waren joden vaak zo verarmd na de oorlog dat zij het teruggekregen vastgoed direct moesten verkopen.

Voor Hillegom vond dat rechtsherstel, wat betreft joods vastgoed, ook plaats: het woonhuis van Rijnveld was gekocht door zijn mededirecteur en dat was duidelijk een afspraak tussen de twee directeuren. Het rechtsherstel daar verliep soepel. Het rechtsherstel over Hoofdstraat 113 verliep ook soepel, vergeleken met rechtsherstel in de rest van het land, al vond de gemeente dat het lang duurde. De gemeente werkte mee aan het rechtsherstel maar nam niet echt een morele positie in. Het ging toch vooral om het belang van de gemeente en de eigen financiën, niet om de belangen van Rijnveld. Tijdens de oorlog presenteerde de gemeente het als een voordelige aankoop. De burgemeester claimde na de oorlog wel in de geest van Rijnveld gehandeld te hebben, maar of dat echt de intentie was in de oorlog, dat is niet hard te maken op basis van het beschikbare archiefmateriaal¹¹⁷.

Anti-joodse maatregelen

Waar de gemeente ook bij betrokken werd door de bezetter, net als andere gemeenten, was de uitvoering van bepaalde anti-joodse maatregelen. Een aantal van die maatregelen zijn in dit rapport beschreven op basis van het -summier- overgeleverde archiefmateriaal.

Een van die anti-joodse maatregelen was de registratie van joodse inwoners. We zagen dat de gemeente de registratie uitvoerde, net als dat in het hele land gebeurde, en de gegevens aanleverde aan de *Zentralstelle*.

Dan was er de gemeentepolitie. De politie verrichtte arrestaties van joden maar daar is weinig informatie over. Het is duidelijk dat de politie aan minstens drie arrestaties meewerkte: een joodse inwoner van Hillegom en twee ondergedoken gezinnen.

We zagen niet of de gemeente joodse woningen leeghaalde zoals dat in andere gemeenten soms wel gebeurde. Bij het leeghalen van de woning van Rijnveld was politie aanwezig en waarschijnlijk ook bij het leeghalen van de kamer van Van der Woude. Welke politiebeambte dat precies was, weten we niet.

Bij de liquidatie of verkoop van joodse bedrijven was de gemeente niet betrokken. Wel werd het bedrijf van Rijnveld 'geariseerd' in de oorlog, maar Rijnveld trok daarin samen op met de niet-joodse directeur Van de Ven.

¹¹⁷ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 28-31.

Overigens: de beperktheid van een onderzoek gebaseerd op incomplete archivalia en formele stukken die ik hierboven aanroerde, geldt niet alleen voor het onderzoek naar rechtsherstel maar ook als we de houding van de gemeente, haar ambtenaren en de burgemeester willen onderzoeken. Dit onderzoek baseert zich op ambtelijke en bestuurlijke stukken. Die geven geen inzicht in de emoties van de betrokkenen, de dilemma's die zij mogelijk ervoeren en ook niet in tegenwerkende acties of zelfs verzetshandelingen. Bovendien zijn niet alle stukken bewaard gebleven. Veel gemeentearchivalia zijn regulier vernietigd in de naoorlogse jaren. En dat is per gemeente verschillend aangepakt. In Hillegom is bijvoorbeeld weinig materiaal over de Jodenvervolgning bewaard gebleven en het politiearchief ontbreekt in zijn geheel. We zien dus maar een deel van het verleden terug in de stukken die ik gezien heb.

Onderzoeksvragen en conclusie

Met deze afrondende opmerkingen over rechtsherstel en de betrokkenheid en houding van de gemeente keer ik terug naar de onderzoeksvragen. Ik zet de belangrijkste conclusies op een rij en volg daarbij de onderzoeksvragen:

De onderzoeksvragen zijn:

- **Vastgoed.** Welke huizen/percelen waren allemaal joods eigendom aan het begin van de oorlog? Wat is er met het vastgoed gebeurd en zijn eventuele verkopen na de oorlog teruggedraaid? En is er betrokkenheid van de gemeente geweest, op wat voor manier dan ook?
Er zijn twee woningen verkocht in de gemeente, beiden van Bernard Daniël Rijnveld, die nog meer vastgoed in de gemeente bezat. Na de oorlog vond over beide woningen rechtsherstel plaats. Bij de woning die de gemeente kocht mag je wel zeggen dat de gemeente vooral vanuit haar eigen belang redeneerde. De teruggave van het andere pand, Weeresteinstraat 129, ging soepel. Dat was een afspraak tussen Rijnveld en Van de Ven geweest. De landbouwgronden en het bedrijf van Rijnveld werden niet verkocht in de oorlog.
- **Lokale politie.** In hoeverre heeft de gemeentepolitie meegewerkt aan de arrestaties van joden?
Er zijn drie arrestaties bekend waar de gemeentepolitie bij betrokken was.
- **Gemeentebestuur.** Op welke wijze was de gemeente verder betrokken bij de lokale Jodenvervolgning?
De gemeente gaf de gegevens over haar joodse inwoners door aan de *Zentralstelle* en aan de PTT.

Met dank aan

Veel dank aan drie vrijwilligers van de Stichting Vrienden van Oud Hillegom. Charlotte van Kampen heeft veel onderzoeksgegevens met mij gedeeld en veelvuldig geadviseerd en meegedacht. Marca Bultink gaf advies over de politie en pand Weeresteinstraat 131 en deelde haar ervaring over het redigeren van het boek *Hillegom '40-'45*. Ook lazen zij het conceptrapport en becommentarieerden dat. Alphons Maas, tot slot, maakte mij wegwijs in het kadaster wat betreft de ingewikkelde vernumming van de villa Weerestein.

Afkortingen

ANBO = Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen

CABR = Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging

NBI = Nederlands Beheersinstituut

NGV = Niederländische Grundstücksverwaltung

PB = Persoonsbewijs

PV = Proces-Verbaal

RvR = Raad voor het Rechtsherstel

SD = Sicherheitsdienst, geheime inlichtingendienst van de SS, in de praktijk één geheel met de Sipo

Sipo = Sicherheitspolizei, politieke recherche van de SS, in de praktijk één geheel met de SD

VO = Verordening

VVRA = Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt

WPS = Wirtschaftsprüfstelle

Literatuur

Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999).

Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom 2001).

Bakker, R. (2020). *Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie* (Tweede druk: Nobel boeken 2023).

Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (rapportage december 2021).

Breet, Jesse, "Grootere diefstal bestond er dus niet." *De roof van huisraden en het proces van de Jodenvervolging in Nederland* (Menasseh ben Israel Instituut Studies Amsterdam no. XVIII, 2025)

Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker 2001).

Citroen, Michal, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Alfabet Uitgevers 2021).

Citroen, Michal, *Een adres. De geschiedenis van de joodse onderduik* (Alfabet uitgevers 2024)

Croes, Marnix en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam: Aksant 2004).

Dreyfus, Jean Marc, 'The Looting of Jewish Property in Occupied Western Europe', in: Martin Dean, Constantin Goschler and Philipp Terr (eds.), Robbery and Restitution. The Conflict over Jewish Property in Europe (New York, 2007).

Dommerholt, Charlotte MA, Lieke Speerstra MA, Prof. dr. Wim van Meurs en Dr. Jan Julia Zurné, *Joodse burgers in Edam-Volendam: bejegening, ontrecting en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Edam-Volendam* (Nijmegen, maart 2025).

Dusarduijn, Sonja, Frans Fox en Wim van Meurs (reds.), *In bewaring. Het Nederlands Beheersinstituut en de bezittingen van daders en slachtoffers 1945-1967* (Hilversum: Verloren 2025).

Duijvendak, Maarten en Stefan van der Poel, Lege plekken. *Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)*, (Onderzoeksrapport Rijksuniversiteit Groningen: November 2021).

Duijvendak, Maarten, *Sporen van Joods leven. Ontrecting en rechtsherstel in Kampen en IJsselmuiden tijdens en na de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle: W Books 2024).

Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam: Mets & Schilt 2008).

Gallin, Isabel J., *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999; proefschrift UvA).

Griffioen, Pim en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945*.

Overeenkomsten, verschillen, oorzaken (Amsterdam: Boom 2011).

Happe, Katja, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (Amsterdam/Antwerpen, 2018).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, eerste helft (Den Haag: Martinus Nijhoff 1972).

Kampen, Charlotte van en Demian Otten, 'De vergeten razzia van 1943', Hangkouserieën. Stichting Vrienden van Oud Hillegom 98, jaargang 33, oktober 2025, p. 10-13.

Kemperman, Jeroen, *Een kwestie van uitvoering. De gemeente Amsterdam onder Duitse bezetting* (Querido: Amsterdam/Antwerpen, 2025).

Lipschits, Isaac, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Mets & Schilt: Amsterdam 2001).

Meurs, Wim van en Marieke Oprel, *Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten*, (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2024).

Michman, Jozeph, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen: Kluwer Algemene Boeken 1992).

Moore, Bob, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker 1998).

Out, Frans (m.m.v. Marca Bultink), *Hillegom '40-'45* (Hillegom: Boekhandel Stevens 1987, heruitgave 2022).

Paping, Richard, Jeroen Benders, Albert Buursma, Owen Duijvendak en Koos Graper, *Vervolgd en beroofd, Joden, hun overlevingskansen en hun onroerende eigendommen in en na de Tweede Wereldoorlog in de Groninger gemeenten Eemsdelta, Pekela en Westerwolde* (Rapport University of Groningen, 2025).

Piersma, Hinke, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd* (Amsterdam/Antwerpen: Querido 2019).

Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).

Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (Soesterberg: Aspekt 1965/2005). In dit rapport wordt verwezen naar de uitgave uit 2005.

Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de herverkrijging door rechtsherstel van onroerende goederen van joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande gedurende het tijdvak 1941-1957, (Rapportage Historisch Centrum Leeuwarden 2021).

Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006).

Roos-van Rooden, Thea de, *Een burgemeester van stand. Otto van Nispen & Hillegom* (Stichting Vrienden van Oud Hillegom 2005).

Roos, Jan de en Thea de Roos-van Rooden, *Moed en overmoed. Een biografie van burgemeester Dirk Frans Pont (1893-1963)*, (Hilversum: Verloren 2010).

Ruppert, Christiaan, 'Bewindvoerders in de klem. Het moeizame Nederlandse rechtsherstel van Joodse oorlogstegoeden (1944-1952)', BMGN – Low Countries Historical review, Volume 139-2 (1942), pp. 38-65.

Rijsselt, René van, Erik van Rijsselt en Marjolein Vlieks, *Onvoltooid verleden. Ontrechting en rechtsherstel van Joodse inwoners in de gemeenten Maastricht, Amby en Heer* (z.p., 2023).

Scherpenisse, Susan, Ingrid van der Vlis, Jan Julia Zurné, Anne Petterson en Wim van Meurs (reds.), *Nederlandse bestuurders tijdens de Tweede Wereldoorlog. Trouw aan volk, vijand en vaderland* (Zwolle: WBOOKS 2025).

Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016).

Schütz, Raymund, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel (1954-2017)', Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden, 20e jrg. (2018) aflevering 1, p. 118-141.

Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is'. *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

Slot, Eric, 'Crimineel vastgoedcircuit verdiende grof geld aan de Jodenvervolging,' Historisch Nieuwsblad, nr. 9/2008.

Smeets, Jos, Tommy van Es en Guus Meershoek (eindred.), *In de frontlinie. Tien politiemannen en de Duitse bezetting* (Amsterdam: Boom 2014).

Stuldreher, Coen, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam: Boom, 2007).

Tammes, Peter, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden', in: Henk Flap en Marnix Croes (reds), Wat toeval leek te zijn maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), p. 69-95.

Veraart, Wouter Jan, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam, 2005).

Verordnungsblatt für die besetzten Niederländischen Gebiete Jahr 1941.

Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013).

Archieven

Nationaal Archief in Den Haag (NA)

Toegang 2.09.16 Nederlands Beheersinstituut (NBI), met diverse subnummers (toegang 2.09.16.01 tot en met 2.09.16.15): Beheersdossiers

Toegang 2.09.48 Raad voor het Rechtsherstel Afdeling Onroerende Goederen, Geschillendossiers

Toegang 2.11.08.01 Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964 en de Stichting Pachtbureau van Noord-Brabant, 1938-1941

Toegang 2.04.57 Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Binnenlands Bestuur, (1870) 1879-1950 (1959)

Toegang 2.09.09 Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging

Toegang 2.09.54 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Bureau Juridische Zaken (Zuivering Politie), (1941) 1944-1965 (1983)

Toegang 2.04.67 Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Zuivering Ambtenaren en Nederlandse Orden, (1940) 1945-1959 (1984)

Toegang 2.13.25 Inventaris van het archief van het Militair Gezag, (1939) 1943-1946 (1956)

Toegang 3.02.42 Inventaris van het archief van het Kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, (1942) 1945-1986

Toegang 3.17.12.01 Inventaris van het archief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland te Leiden: Handelsregister (Vervallen Dossiers)

Erfgoed Leiden en Omstreken

Toegang 0844 Inventaris van het archief van de gemeente Hillegom, (1815) 1928-1990 (2011)

Toegang 0831 Gemeentebestuur van Hillegom 1812-1946 (Verzamelinventaris van de oude archieven van de gemeente Hillegom, 1592-1927 (1946))

Toegang 0831a Archief van de ambtenaar van de Burgerlijke Stand van Hillegom met bevolkingsregisters (Verzamelinventaris van de oude archieven van de gemeente Hillegom, 1592-1927 (1946))

Toegang 0839 Inventaris van het archief van de Gemeenterekeningen Zuid-Holland: Hillegom, 1852-1958

NIOD

- Toegang 020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz
- Toegang 039 Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft
- Toegang 093a Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
- Toegang 094f Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H., de Deutsche Revisions- und Treuhand A.G. (Zweigniederlassung Den Haag) en de Wirtschaftsprüfstelle
- Toegang 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken

Stichting Vrienden van Oud Hillegom

Ged. Archief Frans Out

Websites

<https://pointer.kro-ncrv.nl/onderzoeken/de-vastgoedboeken>

<https://www.kadaster.nl/>

<https://labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher/index.html>

<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/open-data-indexen>

<https://www.joodsmonument.nl>

<https://www.oorlogsgetroffenen.nl/>

<https://vriendenvanoudhillegom.nl/>

<http://maartenjanvos.nl/>